

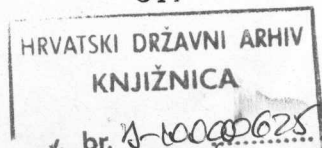
GJURO SZABO: KNJIGA O STAROM ZAGREBU

III. Zagreb od g. 1880. do g. 1903.

Razdoblje od dvadeset i tri godine ne znači mnogo ni u životu pojedinca čovjeka, a još je manje znatno u životu pojedinih naroda. No ipak može i tako razmjerno neznatni broj godina sa svojim događajima biti od presudnoga utjecaja na razvitak naroda, pa i cijeloga svijeta, a dakako i pojedinih gradova. Među takove važne pripravne epohe valja ubrojiti ovo razdoblje, koje ne čini ni četvrt stoljeća, a svijet se s temelja izmijenio. Svatko će znati, zašto završujem »Knjigu o starom Zagrebu« baš godinom 1903., t. j. onom godinom, kad je slomljena najteža navala na egzistenciju narodnu, kad su nove sile došle iz redova mladosti na bojište, i kada je jasno postalo, da će nasilna vladavina obnevidjelih vlastodržaca i još kratkovidnijih njihovih slugana, političara, doživjeti nevidjeni, posvemašnji slom. Dok je diplomacija, navikla na svoje zastarjele šablonske metode i bezvrijedne kodekse, radila i dalje po tim za njih sakrosanktnim formulama, prezirući suvereno narodnosne pokrete, umišljena, da ona može i mora biti vodilja narodnih masa, koje su stale i svojom glavom misliti i nove puteve tražiti, ta je diplomacija baš ono stvorila, što je htjela zapriječiti: strahovitu konflagraciju svijetova i propast svojih država, pa je konačno dovela cijeli svijet do onoga bijednoga stanja, u kojem se danas nalazi. I baš je zato morala propasti Austro-ugarska monarhija, koja se zvana redovno i »h a b s b u r š k a monarhija«. Ona je jedina nosila u tom nazivu države kao familijarne svojine signaturu potpune zastarjelosti najfeudalnijega minuloga doba, a sav je njezin napor bio taj, da svoje građane zadrži i dalje kao »podanike«, vulgo robove i kmetove, pa da novim osvajanjem steče nove »podanike«. Zato je i mogao baš g. 1880. javno zapitati Gladstone, neka mu se pokaže ma i jedna točka na kugli zemaljskoj, gdje je ta familijarna habsburška monarhija ma i najmanje dobro učinila. Ta posve omatorjela država nije kroz šezdesetak godina mogla razumjeti, da je došlo doba, kad se Balkan iz nutrinje svoje na novo formira; nije osjetila, da njena

Gornja slika izrezak fotografije E. Kastiane iz god. 1888. Stolna se crkva pregrađuje, iza akademije sagrađen kemički laboratorij, na lijevo palača Vranicanijeva (danas Hrv. Seljački Dom). Ostalo polja prama jugu, gdje je od 1892. kolodvor državnih željeznica.

341

mrtvačka košćata ruka te formacije ne može zaustaviti, ali je ipak slutila, da odande dolazi njena propast. To najbolje dokazuju nevjerovatno plitki i drzoviti memorandumi i ekspozeci Conrada von Hötzendorfa, koji apodiktički traži posvemašnje uništenje i Srbije i Crne Gore, — g. 1915. — u času, kad se bojna sreća prividno trenutačno nasmijala. Ta je stara avet poslala svoje hrvatske regimente, hrvatske i srpske generale, da joj osvoje Bosnu. A kako je sebi ona tu okupaciju zamišljala, pokazuje izjava Andrassyjeva, da će on Bosnu zauzeti sa dvije bande vojne muzike; baš tako nekako, kao kad je drugi »veliki državnik« Tisza na početku prošloga rata izjavljivao, da pohod austro-ugarske vojske u Srbiju ne znači drugo no pohod patrola u krčmu gdje ima pijane čeljadi. Dakako, da se par dana kasnije — malo prekasno — ta izjava demantovala. Ali je već bila naštampana! Pa zar je čudo, da ta Austrija nije mogla u Bosni učiniti drugo van posagraditi strateške ceste i željeznice, paradne hotele i kolodvore, a nije mogla ukloniti, ma ni ublažiti kmetstvo. Odmah iza obavljena posla otjerala je i Filipovića i Jovanovića, da ustupe mjesta Nijemcima. Ona Austrija, koja nije imala snage, da riješi pitanje pripojenja Dalmacije, koje se kroz decenije najsvetčanije obećavalo, ona, tobožnja čuvarica historijskih tradicija, dala je šampati (ubrzo zabašureno) djelo, u kojem njen činovnik predlaže, da se D i o k l e c i j a n o v a p a l a č a p r e t v o r i u k a m e n o l o m ! S mržnjom je došla, mržnju je i prezir sijala, i propala je od mržnje. I po nadljudskoj je logici morala doći propast iz Bosne. Tu je m o r a o prvi hitac pasti, a na to je »veliki državnik« Tisza smogao glasovitu izjavu: »Dragi je Bog tako odredio, mi moramo z a s v a k u odredbu biti zahvalni«!

I nad ovim dijelom mojega rada, koji obuhvaća te dvadeset i tri godine stoji naslov: »Knjiga o starom Zagrebu«. Znam, da to nije sasvim opravdano, jer stari Zagreb može taj naslov nositi tamo do devedesetih godina prošloga stoljeća, kad još postoje ostaci onoga nekako patrijarhalnoga doba, recimo dotle, dok još stoji stari zvonik stare katedrale. A od onda se svijet počima sav mijenjati, pa tad niče već novi Zagreb. No priklopit ću tu i onih daljih trinaest godina XX. stoljeća, da se nekako prikaz zaokruži s onim časom, kad Khuen ostavlja Hrvatsku nakon dvadeset godina banovanja, zapravo »pacifikovanja«. Ostavio ju je u buri, gorj no je bila u onaj čas, kad mu je na svoju nesreću kralj povjerio zadaću »umirenja« ili bolje umrtvenja Hrvatske.

Valja sada zagledati u doba, koje je stvorilo u osnovci sve, što je kasnijoj epohi, u kojoj mi živimo danas omogućilo opstanak, kad se pučanstvo razmnožilo neočekivanom progresijom, kad su se stvorili novi milijunski gradovi od gradova srednje veličine, tako, da je Evropa svojom prenapučenošću stigla, gotovo i prestigla drevnu Kinu sa njenom legendarnom prenapučenošću. Pa da se omogući egzistencija bezbrojnih milijuna potražile su napredne zemlje spas u napuštanju pretežite agrikulture, prepuštajući tu formu privrede manjim »nižim« državama i državicama. Gvožđe, stroj je pozvan, da u najsavršenijim formama omogući rad i zaradu milijunima, da stvori i izgradi nov stalež, sa novim zadacima, radnički stalež, koji će se prividjati gospodarem stroja, a možda će zapravo postati njegovim helotom, koji će svojom gvozdenom nemilosrdnošću davati rada i zarade dotle, dok se ne razvije do gigantske veličine, pa će izvrći ruglu vjeru ljudi, da je u radu spas, stvorit će milijunske vojske nezaposlenih, stvorit će nerješive probleme i donijeti očaj nebrojenim milijunima. Tako je konačno radio i radi svaki rob, kad

je postao gospodarom. I kao simbol tog novoga gvozdenoga doba diže se 1889. Eiffelov toranj u Parizu, baš te godine, kad je naš mali Zagreb podigao svoj željezni tornjić na Sljemenu. I još bi se sve nevolje nekako ublažile, da je Evropa ostala jedini tako organizovani kontinent svijeta, ona Evropa, koja je uvijek podavala osnovne zasade za unapređenje svega ljudskoga rada i napretka, a podavat će ih i dalje unatoč sviju jadikovki o propasti njene kulture. Tek ih ona više sama ne izrađuje i ne izgrađuje: neumornim pionirskim radom njenih najboljih istraživača prikučuje se i Azija i Afrika i Australija, da o Americi i ne govorim, koja sve evropske tečevine u osnovici preuzima i odmah u gigantskim razmjerima izvodi. Ta u to doba se dižu prvi neboderi Amerike, da postanu u slijedećim decenijima uzorom Evropi. A što smo mi znali o Japanu, sve je to bila zbrka zastarjelih vijesti, sve nekakvi kurioziteti, dok se na kraj stoljeća ne pokaza, da je mali Japan potpuno preuzeo sve, što je Evropa stvarala i stvorila. Uz svoj stari Japan našla je Evropa sebe, pa tada svemoćni car njemački vikne svijetu na svoj teaterski način bolno i zabrinuto: »Voelker Europas, wahret euere heiligsten Güter!«, dok nam drugi, kojem se kruna spremala, a nije bila suđena, Franjo Ferdinand javlja prvi o potpunoj spremi i posve modernom uređenju japanske vojske, kako je to spoznao na svom bolesničkom putovanju oko svijeta. I za kratak čas mrvli mali Japan silnu Rusiju, zadavajući slavenstvu neprebolnu ranu, stupa u red svjetskih velevlasti... Istok je pobijedio Evropu njenim vlastitim oružjem, pa se tada počima formirati tješnja veza država cijele zemaljske kugle.

Bezbrojni izumi i otkrića na svim poljima spremaju se u tom razdoblju, da s temelja izmijene način života u skoroj budućnosti, da izmijene što više i osjećaj prostora i vremena. Tu se stvara auto, koji će smanjiti udaljenosti prostora: od prvih uspjelih pokusa tamo u sedamdesetim godinama dolaze prvi Benzovi i Daimlerovi strojevi u g. 1883. Već se g. 1894. prema prva izložba automobila u Parizu, 1894. prva trka u Francuskoj, a tamo oko g. 1900. sav je rad dovršen, te ostaje samo zadatak usavršenja, koji je ispunjen u daljih tridesetak godina tako, da je to prevozno sredstvo preobrazilo i ljudski rad i ljudski život. A uporedo se ostvaruje i pradavni san ljudstva: lijet zrakom postaje nakon pokusa Lilienthalovih i Maximovih u g. 1890.—1894. sve više realnost, tako da će nakon braće Wright, Santos Dumonta, Farmana i Delagranea Bleriot moći 25. VII. 1909. već preletjeti Kanal. Uporedo se usavršuje upravljivi zrakoplov: još se g. 1904. diže nad Zagrebom »Turul«, da nam ostavi dragocjene snimke grada, pa da poleti kud ga zračna struja ponese, a četvrt stoljeća kasnije leti upravljivi zrakoplov oko svijeta gotovo precizijom brzovlaka. Sa par desetaka pretplatnika počima u osamdesetim godinama u Zagrebu djelovati telefon, da u sadašnjosti segne do preko osam tisuća brojeva. Edisonov fonograf 1877., a deset godina kasnije stvara se Berlinerov gramofon, 1895. eto već prvoća kinematografa. Sve to djeluje neizmjereno na dušu i tijelo nove generacije, unosi nemir u svijet, goni sve patrijarhalno mrtvilo. A čarobna će sila elektrike doskora izgubiti svoj čar, pa će prodrijeti i u gradove i u sela, da donese novo svjetlo i nove pokretne snage. Već je 1879. konstruirana prva upotrebljiva žarulja, već na Berlinskoj izložbi g. 1879. vozi mala električka željeznica, pa će tu električnu lokomotivu Amerika usavršiti i poslati natrag u Evropu, gdje će ne samo promet u gradovima, preuzeti, već će istiskivati pomalo obične parne strojeve i omogućiti postanak nebrojenih novih strojeva, daleko od svake

centrale. No kakogod su ti izumi, koje današnjica upotrebljava kao nešto skroz obično, djelovali na početku, daleko su potresnije djelovala na dušu čovjeka dva otkrića one epohe, koja su otvorila pogled u nenaslućeni svijet, pa su odmah ostavila uvjerenje, da je tu početak nečega velikoga i silnoga, što će još stoljeća ljudima duh zaokupljati. Današnja generacija ne može ni osjetiti, što smo mi, čeda onoga minulooga patrijarhalnooga doba oćutili, kad su osvanule prve Roentgenove snimke 1895. ili kad je nakon Becquerelova otkrića ćudnih svojstava urana uspjelo supruzima Curie, da otkriju u g. 1898. radij. Sve, što je dalje urađeno samo je posljedica onih otkrića, koje su elementarnom snagom poljuljala i onakve temeljne zasade znanosti, koje su do tada bile sakrosanktne. I tu se stvara nemir i uzbuna, i taj je nemir i ta je uzbuna bivala na svim područjima sve jaća i jaća, tako da se je potreba nove orijentacije počela pri kraju stoljeća sve silnije osjećati, pogotovo, kad je istodobno težak ekonomski položaj u svijetu tražio elementarnom snagom, da ekonomska pitanja dođu u prvi red, a sve drugo stupi u pozadinu kao sekundarne važnosti. I nekako je posve prirodno, da se je baš u to rastrgano i dezorijentirano doba pojavio ćovjek, koji je u svojim djelima pokušao odrediti bit i položaj ćovjeka ne mareći za prividno ustaljene ćogme dotadašnjega poretka. Kao malo tko potresao je Nijemac Friedrich Nietzsche svojim ispretrganim djelima, od kojih je najvažnije »Also sprach Zarathustra« (1883.—1891.) cijelim bivstvom ljudi onoga doba. On je sa svojim napuštanjem dobra i zla, istine i varke, sa tehom volje za vlašću kao temeljem svega ljudskoga rada i nastojanja, sa određenjem dvostrukoga morala, gospodara i roba, s otklonom svake samilosti, sa uzvišenjem »nadćovjeka« i svim svojim drugim zasadama formulirao saglasno mišljenje velike većine svijeta svoća vremena. Pa ma da je sam u ludilu umro g. 1900, njegove su zamisli provadane. Pa i danas ne samo da nije domro, već se opet javlja nakon sloma svoća naroda u tek nebitno izmijenjenom obliku. A što to znaći napose za odnošaj nijemstva prema slavenstvu, koje je nekada onako svijetli um kao što je bio Theodor Mommsen najoporije pogrdio, kad i danas najozbiljniji njemaćki ućenjaci u godini 1930. javljaju i svojem narodu i svijetu, da je naziv Slaven identićan sa Sklaven, robovi. Uzaludna su bila sva, pa i najodrješitija odbijanja Nietzsche-ovih zasada, jer praksa pokazuje uza sve prividne uspjehe protivnih smjerova, da se ni ljudi ni takozvani vođe naroda, imali oni kakov mu drago naziv, nikako nisu promijenili. Pa nije ćudo, da je za misaona ćovjeka postao ćivot teretom, koji se snosi, jer se mora snositi — dok se može. I što je taj moral gospodara, koji dakako Nijemci za sebe u prvom redu svojataju, znaćio za ćivot drćave kao Austrije, gdje je dvije trećine Slavena moralo ćivjeti u zajednici s Nijemcima i Magćarima, kojima je nijemstvo privremeno povjerilo dio zadatka skućavanja slovenstva prema svom »Herrenmoralu«, to pokazuje najoćitije ovo razdoblje od g. 1880., pa dalje preko silnoga rata, koji je još donekle počeo kao rat, kao junaćka borba naroda, a svršio pukim cikloniziranjem vojska i ljudi poput stjenica. A da se opravda priroda ćovjeća kao priroda grabećljive zvijeri bez ikakove maske, osvanuše tada i silni vlakovi sa napisima: »Kais. Deutsche Beutezűge«. Tako je dušu ćovjeka pod kraj XIX. stoljeća zaokupila kao mora težina i beznadnost Nietzscheovih misli, a niti je tada ruska knjićevnost sa svojom dubinom i nemilosrdnim cijepanjem i donošenjem tajna iz dubina ljudske biti, niti je mrka nordijska knjića, a niti Zolin realizam donio vedrine u duševni ćivot na prekretnici novoga stoljeća.

Pregledamo li letimično događaje onih decenija, koji su se ticala Austro-Ugarske, pa po tom i Hrvatske i Zagreba, vidi se, da je glavna briga, da se pošto poto sačuva dualistička forma ove države, kao jedina moguća i spasonosna, a to znači dalju borbu protiv Slavenstva u državi i izvan nje. Takova se država nije smjela da uplete u novo formiranje Balkana, ne da pomogne već da to spriječi ili barem otešča, pa da barem nešto sebi prigrabi. To je bilo jasno i bistrijim ljudima onoga doba, a historija im je misli odobrila, te pokazala, da je Austrougarska bila kud i kamo teži bolesnik od onoga na Bosporu, kog su šaljivi listovi tako često u slikama donosili. Pa i ispravno je bilo, što su obje despotije zajedno propale; tek je bolesnik sa Bospora pokazao daleko više vitaliteta od države apostolskog jerusalimskoga kralja u Beču. Strah pred Rusijom i utakmica s njome na Balkanu upravlja djelovanjem Austrije: g. 1879. sklapa ona s Njemačkom savez protiv Rusije, što dakako Njemačku ništa ne priječi, da g. 1887. sklopi s Rusijom t. zv. »Rückversicherungsvertrag«, o kojem Austrija dakako nije smjela ništa znati! Sastanak u Skierniewicama g. 1884. zbližava na čas te susjedne države, ali već je g. 1888. rat s Rusijom bio tako blizu, da su svi listovi onih dana donosili slike presumptivnih vojskovođa, pa je tek u posljednji čas rat zapriječen. Na Balkanu Austrija napadno traži sklonost novih država: bez oklijevanja priznaje g. 1882. kraljevinu Srbiju, g. 1885. »spasava« je nakon poraza kod Slivnice i Pirota, da bi je uzmogla učiniti vazalnom državom. Prividno joj to i uspijeva za kralja Milana, koji u Beču umire, a u ranu zoru prati njegov lijes na kolodvor Franjo Josip, da tek poslije toga primi odaslanika novoga kralja, koji ga moli, da ocu ne iskaže vladarske počasti. Kad se g. 1887. doturao na bugarski prijestol austro-ugarski husarski oberlajtnant knez Ferdinand Koburški, car ga je austrijski prvi primio i priznao. Te godine stvoren — već g. 1882. pripravljeni — trojni savez Njemačke, Italije i Austrougarske, koji je onda u g. 1891. 1902. pa 1907. do 1914. produljen, a koliko je škodio baš hrvatskim krajevima i koliko je vrijedio konačno za samu Austriju, to je pokazala historija. U Dalmaciji bila je ta jadna Austroungarija talijanskija od same Italije!

U god. 1888. zbio se i onaj događaj, koji je za nas napose bio od velike važnosti, ali radi glasa i položaja aktera dobio svjetsko značenje. 27. VII. 1888. slavio je ruski narod u Kijevu 900 godišnjicu pokrštenja, a Strossmayer, taj najveći tadašnji pobornik združenja kršćanskih crkvi, nije htio propustiti zgođe, da barem brzojavno ne čestita ruskom narodu na toj slavi, ma da su odnošaji tada između Austrije i Rusije bili silno zategnuti. 12. rujna već je Franjo Josip u Bjelovaru kod zaključaka velikih manevara i kod primanja svećenstva okosio se na Strossmayera: »... Sie waren nicht bei Sinnen« a biskup odgovori: »Majestät, mein Gewissen ist rein!«. Kako je to u svijetu odjeknulo, pokazalo se u komentarima svjetske štampe, a da se nije uspjelo s daljnim represalijama protiv biskupa — (tek je došlo do sekvestrovanje biskupskih šuma u Djakovu), to se mora pripisati moćnim utjecajima onih, koji su znali cijeniti rad biskupa, što je pred tadašnjih deset godina onako sjajno govorio na vatikanskom koncilu.

U lipnju 1888. (10. VI.) prije citiranog događaja boravio je nasljednik prestolja Rudolf u Zagrebu, gdje se našao tobože zato, da položi temeljni kamen — kasarni, koja je do 1918. nosila njegovo ime. Svakako je svrha puta bila skroz druga, — biskup se Strossmayer na polasku u

Zagreb razbolio . . . — Još sada slušam, kako Rudolf stojeći do svoje žene Stefanije i nadvojvode Otona, muca ono par hrvatskih riječi u počast svoga oca, udarajući po temeljnom kamenu kasarne čekićem, koji se čuva danas u muzeju grada Zagreba kao spomen na jedinoga eventualnoga vladara Habsburgovca, koji je barem pokušao govoriti jezikom svoga naroda. Par mjeseci kasnije snađe Austrougarsku težak udes: 30. januara svrši Rudolf život u Mayerlingu, a do dana današnjega nitko ne zna istine o toj tragediji. A možda je i bolje tako, da se ne sazna istina u svoj svojoj strahoti. Svi su narodi monarkije iskreno žalili za nesretnim kraljevićem, jer su svi očekivali od njega spas od staračke vladavine, a nesreća je htjela, da se to zbilo baš u ono doba, kad su počele nicati ideje novoga vremena, tražeći ostvarenje onoga, što se nije dalo izvesti senilnim mozgovima, koji su se kretali još u vremenu od prije četrdesetosme.

Događaji u svijetu slabo su našli odjeka u tadašnjoj Austriji, koja je bila neprestano zabavljena svojim domaćim brigama, napose vječitim nasrtajima na dualističko uređenje države. Mađjari nisu dakako ni trenu prestajali svojim radom: baš je g. 1889. uspjelo, da je nestalo onoga »ces. kralj.«, pa je zamijenjeno sa »ces. i kralj.«, a g. 1889. otkriven je u Aradu spomenik onim mađjarskim generalima revolucionarne vojske, koje je — njih trinaestoricu — dao smaknuti taj isti Franjo Josip. A eto, još za njegove vladavine postadoše oni »narodni mučenici«, pa će svatko, tko ima osjećaj pravičnosti priznati, da je tu ispunjen zahtjev vječne pravde.

Zapravo je sva briga monarhije bila od uvijek Rusija i balkansko pitanje. Značajno je, da je uza sve perturbacije imala monarhija od 1881. do početka svjetskoga rata samo četiri ministra vanjskih poslova: 1881. do 1895. baruna Gustava Kalnokya 1895.—1906. grofa Agenora Goluchowskoga, 1906.—1912. grofa Lexu Aehrenthala, i od 1912. grofa Leopolda Berchtolda. Potajni pakt s kraljem Milanom od 16. VI. 1881. olakšao je Austriji rad na Balkanu, a s Rusijom se našao uvijek nekakov modus vivendi, da, i nakon 1891., kad je došlo do sudbonosnoga saveza s Francuskom. 1897. uzvratilo je Franjo Josip ruskom caru posjet u Petrogradu baš u vrijeme, kad su nemiri na Kreti doveli do tursko-grčkog rata, koji je svršio kobno za Grke. Od god. 1895. nikako se ne može više Balkan smiriti. Tada počimaju četovanja u Makedoniji, koja se ne mogu nikako utišati ni sultanskim fermanima, ni ikakovim prividnim reformama, pa se još jednom 2. IX. 1903. (devetstotreće!) sastali vladari Rusije i Austrije u Mürsztegu, gdje je izrađen potanki plan za umirenje Makedonije, kako bi se zapriječilo to stalno ratovanje. Ali sve je to slabo koristilo: Balkan je pošao svojim putem, da sebi nađe nove mogućnosti egzistencije. Ta cijeli je svijet zahvatio nemir: Velika Britanija se obara na Bure, da ih g. 1900. svlada, a tek je svršio američko-španjolski rat, u kojem je Amerika dobila Filipine i stekla »samostalnost« za Kubu mirom u Parizu 15. II. 1898. Čak je i Kini opet jednom dodijala premoć bijele rase, pa se podigla, da u t. zv. bokser-skom ustanku ubije njemačkoga poslanika Kettelera i razori među ostalima i austrijsku ambasadu, na što je do u srce povrijeđena Evropa, holje reći Kaiser Wilhelm, poslao u Kinu čete, sastavljene od četa sviju velvlasti pod vodstvom feldmaršala von Waldersee-a. Austrija je išla nekako nerado, i nije se baš previše isticala. Velika Britanija se znala odmah izvući ispod njemačke komande, a cijeli je svijet stajao zaprepašten, kad je car Nijemaca pri odlasku svojim četama držao glasoviti govor, u kojem je bilo jasno rečeno: »Gefangene werden nicht gemacht, Pardon wird nicht gegeben«! Kasnije se to dakako htjelo zabašuriti, dapače se s gramo-

fonskih ploča ta izreka ispuštala. Ako još dodamo ovamo one teške probleme, što ih je rodila nagla industrijalizacija cijeloga svijeta s gotovo nerješivim radničkim problemima, ako se sjetimo, da se je preteča današnjeg finansijskog loma javljao već u god. 1898., ako se sjetimo, da se u Rusiji već tada rješavao problem apsolutizma ublaživanjem s atentatima, pa je prasak bombe od 13. III. 1881., kad je zaglavio Aleksandar II., te lom vlaka kod sela Borki 29. X. 1888., u kojem se vozio car Aleksandar III. zatutnjio po svem svijetu, najavljujući dolazak novoga, teškoga vremena. Da, konac XIX. stoljeća, pokazao je bjelodano dolazak novoga, doba, kako ga je književnost i umjetnost toga doba već jasno predskazala.

Podsjećajući na ove najmarkantnije događaje onih dvaju decenija, valja napose upozoriti na zadnju godinu, u kojoj ovaj prikaz ima da govori. To je ona najosudnija godina biljadu devetsto i treća! Vatra se na Balkanu razgorila, carevi se austrijanski i ruski sastaju u Mürzstegu, da traže mogućnost lokalizovanja požara. U Beogradu pada 11. juna 1903. dvadeset-sedam godišnji kralj Aleksandar Obrenović s kraljicom od ruke zavjerenika oficira, a dan kasnije održala se ona tijelovska procesija u Zagrebu, gdje je samo masa dopremljene vojske zapriječila, da ban Khuen jednako ne svrši. U borbi za ugroženo jedinstvo svoje vojske izdaje Franjo Josip onu poznatu vojnu zapovijed u Chlopy-ju u Galiciji, koja je pokazala svu žestinu te borbe. Eduard VII. polazi na svoj osudni put u Pariz, da stvori onu vezu, koja će se u času nevolje za 11 godina kasnije pokazati spasonosnom za cijeli svijet. A što se u nas događalo, to je još suviše jasno u pamćenju svijetu, koji su te godine proživjeli.

Tako se u tih dvadesetak godina mijenjao svijet i sve u njemu, a kakove su prilike u nas vladale u tom razdoblju, pa kako se naš Zagreb dalje razvijao pokazat će slijedeće stranice.

Kako se do g. 1880. razvijao Zagreb, kako je teško izlazio iz one sićušnosti, na koju je bio osuđen pod austrijanskom, a kasnije pod austro-ugarskom vladavinom, kako je unatoč svega baš u prijašnja tri decenija položio temelj svem svom i materijalnom i duhovnom životu, tako da taj razvoj nije ni neopisivo kratkovidna nasilna mađarska politika — jer Mađarska je sada dominantna u bivšoj državi — mogla zaustaviti, to će svakom biti jasno, tko pročita prijašnje izvode. Ja mislim, da se dalji razvoj ne može bolje predočiti nego prisposobom slike Zagreba iz god. 1880. i slike snimljene s istoga mjesta dvadeset godina kasnije. Broj je stanovnika iznosio 1880.: 29.218, g. 1890.: 38.742, a g. 1900.: 57.690 stanovnika, to jest, za dvadeset se godina broj žitelja gotovo podvostručio. Najjače je porasao broj stanovnika 1890.—1900. za 46.08%, a ne će glavni uzrok tomu porastu biti tek u preuređenju uprave i potrebi velikoga broja činovnika.

Okupacija je Bosne bila provedena, ona se je duboko usjekla u cijeli život Hrvatske-Slavonije, a Austrija, koja se tu čutila nekako barem privremeno pobjednicom, nije trebala više da pogoduje Hrvatima i ban Mažuranić morao je otići, jer je ovoga posljednjega narodnoga čovjeka Beč postavio samo u očekivanju zapletaja na Balkanu. Sabor je hrvatski htio podati smjernicu za uređenje odnošaja Bosne i Hercegovine prema cijeloj državi, pa je i protiv volje Mažuranića u adresi na krunu spomenuo, da bi se »zadatak, koji je monarhija preuzela okupacijom Bosne i Hercegovine, mogao trajno samo onda osigurati, ako se ustroj zadobivene pokrajine malo po malo tako udesi, kako bi se s vremenom mogao pripojiti na ustroj kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovom državopravnom odnošaju naprama kraljevini Ugarskoj«. To je dakako bilo veoma neugodno

Grof Ladislav Pejačević Našički god. 1861. u krugu zastupnika magjarona, koji su s njim ostavili hrvatski sabor zbog 42. čl. 1861. (osnovka za nagodbu na hrvatskom temelju). Od god. 1880.—1888. ban hrvatski. Iz albuma, darovanog na uspomenu onog dana 13. VII. 1861. vodi unionista grofu Juliju Jankoviću.

čuti i Beču i Pešti, koji su Bosnu smatrali prostim plijenom, prolaznom stacijom za Solun, pa je hrvatski sabor dobio iz Beča i odgovor: »da je prekoračio svoju nadležnost, govoreći o Bosni i Hercegovini«. A kad je Mažuranić u siječnju 1880. zatražio sjedinjenje Krajine, koja je sada bila apsolutno suvišna, s materom zemljom, bude 21. veljače 1880. riješen banske časti i Ladislav grof Pejačević zasjede stolicu hrvatskih banova.

Ladislavu Pejačeviću (1824.—1901.) bilo je tada 56 godina, a sudjelovao je već odavna u javnom životu Hrvatske-Slavonije, a najviše za vrijeme sabora od g. 1861., u kojem je pripadao, dakako, staromagjarskoj stranci, koja je otklonila zak. čl. 42., pa tražila realnu uniju s Ugarskom. Među onim zastupnicima, koji su 13. VII. 1861. ostavili s protestom sabornicu (da se ipak uskoro povrate) bio je i on, pa ga fotografija onoga doba pokazuje u krugu drugova disidenata: ta fotografija govori više od nekoliko ispisanih tabaka! Još je 13. VI. 1881. napisao Rački, da misli, »da Pejačević neće zadovoljiti ni najčednijim nadama... U politici pako, s kojom se ban sada isključivo bavi, uspjeh će samo toliko, koliko budu Magjari dozvolili...« A tako je nekako i bilo. Njemu je dakako uspjelo, da je 27. II. 1880. uglavio s Magjarskom financijsku nagodbu, za njeга je izdao Franjo Josip manifest, s kojim se konačno združuje Krajina s Hrvatskom, tako da je od 18. III. 1880. prešla upravna vlast od Generalkomande na bana. Nu naziv bana »kavalira« vrlo je slabo zaslužio, dapače nikako, ako se pregleda njegov rad kroz tri godine banovanja. Za njeга počimaju progoni političkih protivnika na samom sveučilištu: Kosta Vojnović i Fran Vrbanić bile su prve žrtve! Magjar Anton David, finansijski ravnatelj u Zagrebu, otvorio je za njegova banovanja famoznu školu za financijske činovnike 1. VI. 1880., tražeći znanje magjarskoга jezika i obećavajući promaknuće onima, koji taj jezik nauče. Ban nije baš ništa uradio protiv te drzovite i očite povrede nagodbe, već je dapače izjavio, »da on ne vidi

u tome nikakove povrede zakona«. Zato je vođa narodne stranke Mate Mrazović tu stranku napustio i sa dvadesetak drugova osnovao »neodvisnu narodnu stranku«, te joj dao 16. IX. 1880. program. To su bili takozvani »obzoraši«, uz koje je pristajala većina inteligencije, a naročito svećenstvo.

Izbori su za bana Pejačevića provedeni u rujnu 1880., pa nisu bili no preludij kasnijih khuenovskih izbora, ništa drugo do sretstvo za maskiranje posvemašnjega apsolutizma plaštem parlamentarizma. Od 74 zastupnika (Krajina još nije slala svoje zastupnike) dobije narodna stranka 48; neodvisna 14, pravaši 9, samostalna srpska stranka dobi 2, a jedan je izabran kao divljak-opozicijanalac. Nekako se čudno snosi s kavalirštinom stav banov u izbornoj borbi protiv Mate Mrazovića, koji je dakako morao u Zagrebu podleći. Nu kod gradskih izbora u rujnu 1880. pobijedilo je građanstvo, što se neugodno dojmilo bana (istom je Khuenu uspjelo, da i u gradskom zastupstvu zavlada apsolutistički). Nego najmanje je Ladislav Pejačević zavrijedio pridjev kavalira u poznatoj aferi sa grbovima s magjarskim napisima u Zagrebu, a baš mu je taj pridjev i donijela. Ministar finansija Szapary dao je nalog direktoru Davidu, da se dosadašnji zajednički grbovi s hrvatskim napisima zamijene s napisima u oba jezika, što se evidentno protivilo ne samo duhu već i samom slovu § 57. hrvatsko-ugarske nagodbe iz g. 1868. Da, ministar je javno u saboru izjavio, da je tu odredbu dao u sporazumu s banom Pejačevićem, a sam je ban tu tvrdnju tek mlako otklonio. Noviji dokumenti nisu govorili protiv izjave Szaparyjeve.

Antun je David dao još g. 1880. načiniti te grbove sa magjarskim i hrvatskim napisima, ali poradi odrješitoga držanja tadašnjega načelnika Mrazovića nije ih onda izvjesio. Ali 7. VIII. 1883. dao je na samu zgradu br. 7. u Gundulićevoj ulici, gdje je bio u kući Sachsovoj porezni ured i drugi finansijski uredi, pribiti šest protuzakonitih grbova, od kojih je onaj poreznoga ureda nosio napis: Kir. Adó Hivatal — Kr. porezni ured. Rezultat je bio, da je cijelo Zagorje, Karlovac, Senj i Novogradiška planula. Napose je u Zagorju zavladała prava buna, koju je tek vojska prigušila. 14. kolovoza 1883. bio pokušaj demonstracije, ali tek slijedećega dana 15. VIII. 1883. budu povodom nekog izleta vatrogasaca u okolicu Zagreba, u po bijela dana grbovi i u Gundulićevoj ulici i u Opatičkoj ulici strgnuti i pobacani. Uslijedile su poznate mjere: vojska pravi red, izdaju se policijski nalozi za održanje reda, vijeća se i u Zagrebu i u Beču i u Pešti. U Zagrebu su se sve stranke bez iznimke izjavile protiv ovakovoga surovoga izazivanja. Pejačević preda 23. VIII. 1883 demisiju, kad je bilo očito, da ni Beč ni Pešta neće da opozovu te povrede. Svi su tada bili uvjereni, da je i sam Franjo Josip uvidio svu drskost te provokacije, ali po želji kraljice Jelisave da su pobijedili i tu Magjari. I onda 4. rujna 1883. bude general Herman Ramberg imenovan komesarom, nakon što je Tisza izradio obustavu ustava. Prvu obustavu! 31. VIII. 1883. odmaglio je krišom noću Antun David iz Zagreba, našavši utočište pod klupom u vagonu, na kojem je kamenje porazbilo sve prozore. 7. IX. 1883. budu grbovi vojničkom silom uspostavljeni, da se tako sačuva prestiže Magjara pri kršenju zakona. U Zagrebu je pri tim izgredima, koje je izvelo samo građanstvo uz pristanak sviju stranaka a za očuvanje zakona, nastradao životom jedini Luka Stiplošek, dvadesetgodišnji stolarski pomoćnik, kojem je u počast općina zagrebačka nazvala jednu ulicu njegovim imenom. A dvadeset se

Potres 1880. Misa na Jelačićevom Trgu 14. XII. 1880.

godina kasnije sve to gotovo sasvim jednako opetovalo, jer su isti uzroci donijeli iste posljedice.

Herman Ramberg (1820.—1899.) bio je sin podmaršala Gjura Ramberga, rođenoga Hanoveranca, čovjek velike kulture, u svakom slučaju na svom mjestu. On je svoj zadatak shvatio i ispunio tako, da je svak vidio, da tu nema nikakove osvetljivosti, što više: u ona tri mjeseca učinio je više dobra, no što bi drugi za cijeloga života. Podbana Živkovića, koji je navodno također pristao uz protuustavne grbove, tražeći samo, da se ta stvar izvrši u oportuno vrijeme, dao je umiroviti, a zadržao Ivana Vončinu, za kojeg je izjavio, da je jedini inteligentan činovnik kod vlade. Sam Rački veli 11. X. 1883. »Ako bi nas Magjari opet usrećili predjašnjom ustavnom slobodom, neka radije vlada inteligentan i nepristran carski gjenearal«. No vlada je Rambergova bila kratka, jer su i u Beču i u Pešti dobro znali, da država nije kasarna, pa i najbolji general ne može no sasvim prolazno zamijeniti civilne upravljače, što dakako ne znači, da ovi u svakom slučaju moraju biti bolji. Nakon dugoga natezanja našao se tobožnji izlaz iz sasvim suvišno zapletene situacije tako, da su 16. X. 1883. uklonjeni oni protuzakoniti grbovi, pa nadomješteni grbovima bez ikakova napisa, što doduše također nije bilo ni ustavno ni pravično, ali: *Justitia, regnorum fundamentum!* Pa nikako se nije smjelo pogaziti geslo austrijske vladavine: »Mann soll die Voelker in woltemperierter Unzufriedenheit erhalten!«. 1. XII. 1883. riješen je Ramberg dužnosti komesara, a ba-

nom bude imenovan grof Karlo Khuen Héderváry. Danas nema više one kuće br. 7 u Gundulićevoj ulici; ta je srušena 1927. i podignuta na njenom mjestu lijepa palača Vasić.

Od sviju događaja, koji su u to vrijeme djelovali na dalji razvoj Zagreba, najvažniji je svakako potres, od 9. X. 1880. u 7 s. 33 min. 50 sek.

1880. Marovska ulica za doba potresa. Danas nema više ni jedne od ovih kuća osim one, kojoj je zid ispaol

Pogled na isti dio Marovske (sada Masarykove) ulice u god. 1929.

Danas, kad je već prošlo više od pedeset godina od toga dana, pa su već odavno sve štete popravljene, a mi smo već i na daleko jače nevolje priučeni, možemo mirno kazati, da je taj potres barem toliko Zagrebu koristio, koliko mu je škodio. Započeo je podzemnom tutnjavom, uslijedila dva okomita udarca, nastalo undulatorno gibanje, koje je završilo nakon 10 sekunada vibriranjem. Pravac je potresa išao od sjevero-sjevero-istoka prema južno-južno-zapadu. Rezultati dvogodišnjega ispitivanja priopćeni su u »Izvješću o zagrebačkom potresu«, što ga je napisao Josip Torbar, a izdala 1882. Južoslavenska Akademija. Nepotrebno je navesti sve velike štete, koje su za onaj mali Zagreb bile dakako teške, tek spominjem, da je veoma oštećena bila Markova crkva, koja se baš tada restaurirala, no za čudo, na zvoniku se nisu nikakovi znakovi potresa opažali. Znatno je stradala i crkva sv. Katarine, pa zgrada vojnoga zapovjedništva, nekadašnji jezuitski samostan, gdje se je odmah jedan dio morao do kraja porušiti, a tornjić prema Jezuitskom trgu odstraniti. Realka, konvikt, sveučilišna zgrada (gornjoogradska gimnazija), znatno su oštećene. Popov turen sav se raspuknuo, spomenici se na grobljima pomicali, neki dijelovi iskrivili, a na nekadašnjem portalu, kojim se ulazilo do crkve sv. Žavera okrenuo se kip Kristov na vršku za 45%, dok je lijeva figura zbačena, a desna ostala na svom mjestu. Kadetska škola u Novoj Vesi (danas vojni sud i zatvor) tako je bila oštećena, te se škola morala premjestiti u Karlovac, gdje je i ostala. Na Kaptolu oštećeno je sila kurija; kurija kanonika Ivana Mikovića morala se porušiti; tamo je sazidao Bollè svoju crvenu kuriju. Teško je stradala franjevačka crkva, kojoj su kasnije srušili zvo-

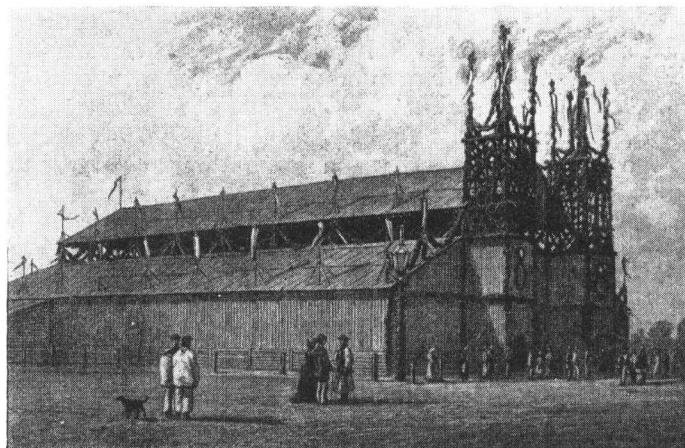
Zagreb, Jelčićev Trg 1882. Skida se kula s tornja katedrale, da se smjesti tamo osmerostrana zgradica. Sprijeda još stare kuće, dok se na uglu gradi nova Wasserthalova kuća, koja se pomiče od tadašnje građevne linije naprijed.

nik, a veoma je jako bilo sjemenište skrhanu. Kako je izgledalo u katedrali već sam prije spomenuo: srušio se loše građeni drugotni svod nad sanktuarom, spao je komad bolte u lađi i probio grob, a kako se je već prije s restauracijom započelo, izašli su iz osi gornji nadogradjeni dijelovi tornjića za stubište do sanktuara, dok su donji ostali netaknuti. U to je doba baš Franjo Rački čitao na pokrajnom oltaru misu, a kasniji kipar Rudolf Valdec mu je ministrirao. U »Obzoru« od 15. X. 1880. opisao je Rački izvrstno taj potres i svoje dojmove od onoga časa, kad započe strahotan žviždanj, pa lom svodova i mrak, povećan prašinom, tako, da se vidjelo gibanje crkvenih zidova i stupova posve sablasno. Na uglu Bakačeve i Vlačke ulica stajala je prastara ubožnica sa kapelom sv. Florijana uz lijepu kuću Pogorelčevu, pa su obje morali porušiti pioniri, koj su došli iz Ptuja. Vrlo je teško ruinirana Priesterova kuća na uglu nekadašnje ulice Marije Valerije (sada Praške) i Jelčićeva trga (tamo gdje je bila prije Hrvatska Eskomptna banka), tako da se i ona morala zamijeniti novogradnjom. Teško je stradala Keglevićeva kuća na uglu Frankapanske ulice (kamo se poslije preselila tiskara »Narodnih Novina« i gdje je ostala dok nije dovršena nova palača g. 1893.). Izvrsno su se održale najstarije kuće u Gornjem Gradu, građene većim dijelom na starim gradskim zidovima: u stanu u Visokoj ulici, gdje je pisac ovih redaka boravio, nije bilo ma ni najmanje pukotine u zidovima i svodovima. I novogradnje su razmjerno vrlo dobro pretrpjele potres; naročito one zgrade na Zrinjskom trgu, koje su tek pred kratko vrijeme bile dovršene: sa Vranicanijeve palače i sudbene zgrade popadale su atike i oštećeni su jače gornji spratovi, a jednako i novogradnja Prve Hrvatske Štedionice u Dugoj ulici, dok je zgrada

Jugoslavenske Akademije, koja je baš dograđivana pretrpjela dosta štete. Nesreća je htjela, da se i dimnjak plinare srušio, pa je podavanje plina zapelo. Razumljiva je velika panika žitelja, pogotovo, kad se znade, da se je zemlja teško smirivala, ta do 24. IV. 1881 nabrojeno je u svem 185 potresa, od kojih je osmi dne 11. X. 1880. trajao 3 sekunde. Dvadesettreći 16. X. o ponoći zaljuljao je ponovno tlo Zagreba žestoko, a 10. XII. 1880. oko 3 h 24' u jutro zatreslo se onom žestinom, kao i 11. X. Kasniji su udarci i trešnje bile sve slabije. Kao centar potresa bio je kraj između Kraljeva Vrha, Zeline i Kašine, gdje se potres najkatastrofalnije primijetio. Ubijen je samo jedan čovjek odmah: litograf Stanić, ubio ga je dimnjak, kad se zarušio u Kačićevoj ulici, a dijete, koje je nosio ostade nepovrijeđeno. Nekoliko je ljudi u Zagrebu i okolici teško ranjeno, od ovih je bankovni činovnik Lavoslav Smetana doskora i umro. Građevna je šteta procijenjena u sva tri dijela grada sa dva milijuna, stopedeset i tri hiljade forinta, za ono doba veoma velika svota. Gradsko zastupstvo sa načelnikom Matijom Mrazivićem na čelu, učinilo je sve, da se što prije štete oprave i prezimljenje omogući. Najveći je gubitak pretrpjela Hrvatska poradi potresa time, što se August Šenoa, tada gradski senator, zadržao pri pomaganju u onim teškim časovima bolesti, kojoj je 13. XII. 1881. u tek četrdesetitrećoj godini podlegao.

Sve u svemu: Zagreb je ipak imao razloga, da se pri misi na Jelačićevom trgu 13. X. 1880., koju je kardinal Mihalović u prisustvu bana i sviju odličnika odslužio, zahvali, da je i tako prošao! Što je trulo bilo, to je najviše stradalo, a već se slijedeće godine najveći dio šteta opravio i započela je nova era napretka i izgradnje, kako je prije Zagreb sigurno nije doživio. U to se doba snimilo mnogo fotografskih snimaka, od kojih su negativni do danas intaktno sačuvani, dok je vanjsko novinstvo donosilo sijaset krivih vijesti i još jadnijih slika, narisanih većinom samo po krivim vijestima, tako, da nemaju nikakove vrijednosti. A Mirko Bogović napisao 10. X. 1880. pjesmu o potresu: »... Rod bo ljudski kojno poput mrava — amo tamo trči, nemiruje, — I svedj nešto snuje i mudruje, — Misleć, za sve vijeke da uradi — Kad što lijepa, dobra gdje sagradi, — Pače sanja i o vječnoj slavi, — Koju mora rad da mu pribavi...«, a potres to sve to uništava, To čovječe tašti ded' prosudi, — I ponešto bar čedniji ti budi!« Nu Zagrepčani su manje marili za čednost, već su uprljali ruke, da uklone štete... Zagreb je imao tada 1500 kuća za stanovanje) sa svim drugim zgradama, gdje se moglo stanovati bio je svega 1736 objekta za prebivanje....

Hoću da podsjetim na jednu proslavu iz god. 1882., koja dostaje, da pokaže, kako su već tada g. 1882 štete bile opravljene, a blagodat zaboravi učinila je svoje. Predamnom leže fotografije onih dana, izvrsno sačuvane, kao da tome nije prošlo gotovo pol stoljeća, kad je »Kolo« proslavilo svoju dvadesetgodišnjicu. Ta Zagreb voli slaviti, mnogo je toga proslavio, ali malo će biti proslava, koje su tako iskreno proslavljene kao ova proslava našega i sada još najpopularnijega pjevačkoga društva, kad je i tu već velik broj novih društava snizio i umanjio čar za onda jedinoga društva. Ta je proslava značila u one dane daleko više od uobičajenih parada. 27 društava pod 25 barjaka skupilo se tada iz cijele Hrvatske i Slovenije u Zagrebu, gdje je na tadašnjem Sajmištu, za pravo već Sveučilištnom Trgu podignut bio Pjevački Hram, malo podalje od mjesta, gdje se 13 godina kasnije diglo novo kazalište. Na same duhove

Sveučilišni trg, Sajmište. Pjevački dom, sagrađen gotovo na mjestu sadašnjeg kazališta, nešto prema zgradi Gospodarskoga društva. Za proslavu dvadesetgodišnjice »Kola«, na kojoj je sudjelovalo 20 pjevačkih društava. Kasnije jašiona!

1882. 28. i 29. svibnja slavi se slava: Rački čita misu na Jelačićevom trgu skupljenim hrvatskim i slovenačkim pjevačima, pučka se svečanost održaje u Maksimiru, a slijedeći se dan ori iz grla od preko 500 pjevača u Hramu Zajčeva kantata: »Dolazak Hrvata«. Dr. Milan Makanec pozdravlja Slovence kao suborce, nudeći im ime hrvatsko, a dr. I. Tavčar, vodja slovenskoga Sokola, prihvaća, osjećajući, da je u borbi protiv otuđenja pjesma oružje, moćno kao nekad Orfejov pijev: «...pesem moćno sredstvo, s katerim se omajajo potujčena in ponemčena srca da se odpro narodnemu mišljenju in narodni ljubezni!» Tu se spremalo na otpor protiv otudivačke vladavine, tek nategnute prilike onih dana nisu omogućile pristup Srbima u to kolo. A sve se to zbiva ne pune dvije godine iza potresa, u onom ljetu, kad je izašla Smičiklasova Povijest Hrvatska, kad je Strossmayer 1. X. 1882 posvetio svoju katedralu u Djakovu, nastojeći da poda svom rodu spomenik za sva vremena...

Carski komesar Herman barun Ramberg upravljao je zemljom ono tri mjeseca, ne mareći puno, da li je tko član opozicije ili nije: njegovo se pravično djelovanje najmanje sviđalo Madžarima, a pogotovo se nije sviđelo gospodinu ministru predsjedniku Tiszi Kálmanu, pa je odmah potražio ličnost zgodnu za »pacifikaciju« Hrvatske prema mađarskom shvatanju. Spominjali se svakojaki kandidati, među njima i barun Inkey iz Rasinje, ali na kobni dan 1. prosinca 1883. bude banom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije imenovan kobni Karlo grof Khuen-Héderváry, da tu banuje i »pacificira« zemlju ravno dvadeset godina, pa da je ostavi u jednakoj, ako ne u gorjoj vatri. Dok ga je pri dolasku pozdravljala praznina, na kojoj su prije stajale riječi: »Kir. ado hivatal«, na polasku mu svijetli napis: »Magy. kir. Államvasutak«. Od toga se vremena svijet s temelja promijenio. Kako je eto uskoro blizu trideset godina od njegova odlaska prošlo, možemo sada mirnije o svem suditi, ma da priznajemo, da je sve to tako u duše naše generacije usječeno, da se prividja kao da je to sve juče bilo. Za onih daljih 11 godina poslije njega do

Gundulićeva ulica sa (porušenom) zgradom poreznog ureda (četvrta od lijeva), gdje se odigralo skidanje magjarskih grbova 1883.

početka svjetskoga rata bio je cio niz banova, koji su više manje također sudjelovali na potkapanju monarkije, nu svakako je grof Khuen-Hedervary bio jedan od najvećih njenih grobara i kao ban hrvatski i kao kasniji magjarski ministar predsjednik. Treba se samo sjetiti, kako on 15. VII. 1885. šalje arhivara Miškatovića u Karlovac, da uzmogne iz zemaljskog arhiva odpremiti potajno one spise, koje je nekada Kukuljević preuzeo u Pešti, a po Božu i pravu spadaju u Hrvatsku, jer sadržavaju samo spise hrvatskih loca credibilia. Kad je opozicija u saboru zatražila poradi te izdaje progon banov, ustaje Khuen i daje izjavu, da su spisi doista bili u posjedu Hrvatske, ali, da »on dvoji, dali je to bio pošten posjed«. Kad je on to 5. X. 1888. izrekao digne se strahovita buka, a na bijegu iz dvorane spopade ga David Starčević, dok ga Josip Gržanić udari nogom u tur. I kad je stvar došla do suda bude svjedok dr. Grga Tuškan osuđen na gubitak doktorata i dvije godine tamnice, jer je posvjedočio punu istinu. Nato Franjo Josip, koji je u takovim slučajevima povređenoga autoriteta bio nepopustljiv, šalje Khuenu red željezne krune I. razreda 4. II. 1885. Dne 16. X. 1895. god. za vrijeme boravka Franje Josipa u Zagrebu, koji je došao, da dade svoje priznanje i blagoslov za Potemkinova sela što ih je Khuen u Zagrebu posagradio, kako bi se u svijetu pokazao njegov kulturni rad, djaci sveučilištarci pale magjarsku zastavu: djaci sele u aps, a Khuen, od g. 1891. vitez zlatnoga runa, ostaje! Još tragičnije svršava buna u Sjeničaku g. 1897 buna »in vexillum hungaricum,« gdje se svjetina do zla boga zapuštenoga sela dala na bestijalne čine, kad se samo proćulo, da se vješa magjarski barjak: na vješalima su svršili nekoji »krivci«, tek ne pravi! Sud u Gjuru presudom od 28. III. 1898. br. 1511. rješava zakupnika Khuenovoga imanja, koji je Khuena obijedio s prevare, Franko Potočnjak izdaje brošuru »Kako se drži prosti

lopov na banskoj stolici«, traži audijenciju kod Franje Josipa, ali je — ne dobiva! I tako dalje u beskonačnost: danas se ne zna, zašto se Khuen održao i tko ga je držao, jer sva njegova državnička vještina pokazuje se kao potpuna samovolja, izvađana u uvjerenju, da ga omogućuje najviša sila u državi...» Pa kad je konačno došla godina devetstotreća, pa je sva zemlja planula plamenom, tako da je i vojska (general Čanić) uskratila pomoć pri izvađanju daljih eksperimenata nakon totalnoga sloma dvadesetgodišnje »pacifikacije«, onda pada Khuen, ali pada prema gore: postaje mađjarski ministar predsjednik, ma da su Mađjari voljeli vidjeti psa u crkvi no Khuena kod sebe. Dakako, da je i kao mađjarski ministar predsjednik uvijek po svojim odabranicima uplvisao i te kako na stvari u Hrvatskoj te na njega pada najveći dio odgovornosti za sve, što se kasnije zbivalo.

Grof Karlo Khuen Hédervary nije se ni u Hrvatskoj ni u Ugarskoj rodio, već u Austrijskoj Šleziji, u Freiwaldau-u g. 1849., a odgojen je u Nuštru na imanju svoga oca Antuna Khuen-Belassyja, c. kr. generala i viriliste hrvatskoga sabora. Pravo je učio na pravoslavnoj akademiji u Zagrebu i Gjur, nakon što je gimnazijske nauke izučio privatno, a tek osmi razred u liceju u Pečuhu. Hédervary je predikat stekao s imanjem, koje je nekada pripadalo prastarom rodu toga imena (i naši knezovi Iločki bili su s njima u svojti!), a kad je taj rod domro g. 1680 prede imanje i atribut na grofovsku tamiliju Viczay, pa kad je i ova izumrla prede 1874. atribut na Khuena po srodstvu. Khuen se preseli u Gjur, oženi g. 1880. s Margitom groficom Teleki, nećakinjom Tisze Kálmana, tadašnjega svemoćnoga ministra, pa je g. 1881. bio veliki župan u Gjur, a od 1. XII. 1883. ban hrvatski do 27. XI. 1903., kad postaje mađjarski ministar predsjednik. Nu već 3. XII. pada prvi puta, a domala i drugi puta, pa vodstvo preuzima Stjepan Tisza, s kojim će g. 1910. »stvoriti« t. zv. narodnu stranku rada, da od 11. I. 1910. do 24. II. 1912. opet zasjedne na stolicu ministra predsjednika, pa je opet onda prepusti Stjepanu Tiszi. Khuen ostaje i dalje predsjednikom »stranke rada«, ali posljednje ga godine zadesi bolest na očima, pa je gotovo oslijepio. Kažu, da se tada najviše skretao sjećanjem na vremena svoga banovanja u Hrvatskoj. Umro je 16. II. 1918. pet dana poslije eks-sultana Abdul Hamida. Nije bilo sudeno, da doživi konačni raspad države, kojemu je i on dobrano pridonosao, što se baš danas i te kako jasno zapaža.

Djelovanje ovoga fatalnoga čovjeka u Hrvatskoj, koji se nije osjećao ni Hrvatom ni Mađjarom, prije svega emisarom bečkoga dvora, djelovanje kroz dvadeset, a indirekte i trideset godina, tako je teško i tako osudno za cijeli razvoj Hrvatske, pa opet napose za razvoj Zagreba, da je potrebno, da se u bitnim crtama pregleda, dok možda jednom ne bude o tom vremenu napisana monografija. Današnja generacija jedva i razumije, što su značila ona vremena, kad je Khuen ovdje gotovo apsolutistički gospodar, a mogao je to, jer je znao, da su mu protivnici bez oružja, dok je za njim stajala sva sila i moć i Beča i Pešte. A domaće su mu naše nevolje taj sav njegov posao obilno olakšavale.

Imenovanje Khuenovo primljeno je u Hrvatskoj veoma neugodno, jer se jasno osjećalo, da je taj Tiszin rođak, koji nije imao nikakove veze sa hrvatskim saborom, tek komesar pod drugim imenom. A konačno: tako je i bilo! Dogodaji od g. 1883. pokazali su, da Mađjari i ne smatraju svu nagodbu nego samo krpom papira, a njihov rad na pomagjarenju željeznica, koji je već odavna bio više no očit, samo je to potvrđivao, pa nije ni

kasnije pomogla ona glupa finta mađarskih »državnika« kao da su željeznice neko »privatno poduzeće mađarske države«. Tada je nestalo i posljednjega traga nekadašnjih iskrenih unionista, a stranke su se drukčije grupirale.

Promatrajući razvitak stranaka u Hrvatskoj do onoga vremena, kad Khuen uzima u ruke vladavinu zemlje od vremena, kad se je za Vakanovića g. 1872. unionistička stranka združila s tadašnjom »narodnom opozicijom« u »narodnu stranku« pod vodstvom Matije Mrazovića, a tek je nekolicina uz Milana Mankanca povela opoziciju, pa do majskih izbora u g. 1906. kad je te stranke za uvijek nestalo, očito je, da je kroz cijelo to vrijeme ostalo nepromijenjeno ime stranke, dok se ona sama bitno izmijenila, da postala je prava protunarodna, posvuda omražena stranka, za kojom nije baš nitko ni jedne suze prolio. Kad je konačno Tomašić pozvao te narodnjake još jedared, pa su osvanuli u svojim staromodnim »salonrocima« nekako pogrbljeni u Zagrebu, okarakterisao je tadašnji »Agramer Tagblatt« tu čeljad u naslovu uvodnika: »Der Konvent der Gespenster«. A to je bila stranka, s kojom je Khuen kroz sve vrijeme gospodovao. Za najveću njenu masu vrijedilo je tek birokratsko njemačko-austrijsko načelo: »Maul halten und weiterdienen«. Poslije g. 1878. diže se zdvojnomo Kvaternikovom bunom u Rakovici onemogućena — stranka prava, ponajviše radom Primoraca, napose Erazma Barčića, te neumornom agitacijom Frana Folnegovića. Kad je pak Matija Mrazović poslije događaja s Davidovom školom istupio, te osnovao »neodvisnu narodnu stranku, kojoj je 16. IX. 1880. dao program, došlo je do izbora pod Pejačevićem g. 1881. U taj je sabor došlo g. 1883. poslije razvojačenja Krajine još 33 zastupnika, od njih 6 pravaša. To se dogodilo 19. XII. 1883., kad je već Khuen banovao.

Takove su bile prilike u tom času, a te se prilike nisu dakako Khuenu nikako povoljnima za izvedbu njegove misije pričinjale. Istina je, da on nije sa sobom donio neki gotovi program za svoje postupanje, jer je premalo poznavao hrvatske prilike, budući da je dosta posla imao u Gjurju. Isprva je marljivo zalazio k Vakanoviću, da se informira i potraži zgodan put, nu domala prestade, kad se uvjerio, da je on taj put našao. Koji je to put bio, to će se kasnije vidjeti.

Tako su došli i prvi Khuenovi izbori od g. 1884. Upro se Khuen, ali uprlji se i pravaši, napose David Starčević i dr. Hinković, pa prodriješe u 25 kotareva. Od neodvišnjaka, vulgo »obzoraša« dođe njih 13, među njima Tade Smičiklas i Franjo Marković, pa još i tri opozicijona »divljaka«. Nezaboravan je dan, kad su se prvaci opozicije dovezli u cvijećem opsipanim kočijama u sabor. Ali Khuenu nije trebalo takovoga sabora, već mantiju za prikrivanje svoje apsolutističke vladavine, pa odmah počinje njegov »rad«, po kojem je svaki parlamentarizam postao pukom fikcijom. Tako kao u svako doba bezakonja: na sva se usta govori o radu, redu i zakonu, a gazi se sve, što se zgaziti dade: predsjednik sabora (Mirko Hrvat) tjera pravaške poslanike protuzakonito za 15 sjednica iz sabora, prihvaća se predlog mameluka Lončarića o isključivanju na 60 (!) sjednica, uvodi se klotura, ukida se »privremeno« porota. Kod tih se izbora desilo, da je u Djakovu Slavko Cuvaj odstranio biskupa Strossmayera iz hodnika na biralištu! Slavko Cuvaj postao je kasnije ban i barun. Tada je nekolicina hrvatskih velikaša: tri Draškovića, dva Kulmera, Jelačić i Kosta Rukavina osnovala »centrum« prislonivši se uz

opoziciju, te utemeljila kasnije »Agramer Tagblatt« u cilju, da informira vanjski svijet o prilikama u Hrvatskoj poštenije no što je to činila omtorjela »Agramer Zeitung«, potpuna služavka bana Khuena. Kod drugih Khuenovih izbora radio je on jačom silom, pa je konačno ušlo u sabor 12 pravaša, te 9 obzoraša, koji su s centrumašima stvorili Klub umjerene opozicije.

Kod tih je izbora već Khuen pošao »svojim putem«. Vidio je, da sa Hrvatima ne ide nikako, vidio je našu narodnu nesreću, razdor Hrvata i Srba, pa je dakako taj razdor zdušno upotrebio svega svoğa gospodovanja, tako, da je od 103 Srbina, što su za njegove ere bila u saboru ravno sto i jednog brojio među svoje pristaše, a tek su se dvojica (jedan je od ovih bio Bogdan Medaković) otela njegovim pozivima.

Zajednička je nevolja združila g. 1848. Hrvate i Srbe, pa je 10. VIII. 1861. hrvatski sabor zaključio, da se službeni jezik prozove jugoslaven-skim. Sabor g. 1867. je na predlog Ivana Vončine stvorio jednoglasni zaključak, da »sabor Trojedne Kraljevine svečano izjavljuje, da Trojedna Kraljevina priznaje narod srpski, koji u njoj stanuje, kao s narodom hrvatskim istovjetan i ravnopravan«, (na čemu se hrvatskomu saboru zahvalio u ime Srba Jovan Zivković). Od tada je porasla onda kasnije napetost između Hrvata i Srba za vrijeme bosanskoga ustanka i kasnije nakon austrijske okupacije Bosne, baš zbog sudbine te zemlje. Našlo se dakako još i sijaset drugih razloga, jer — htjelo se razdora. I tako se upravo za trajanja toga razdora moglo i tako mirno i lagano uraditi ono more gadarija, što ih je Khuenova era počinila. I kad su narodni neprijatelji predvidjeli da je taj razdor počeo jenjavati, kad su oba zavedenika vidjeli, da će to morati obojica platiti svojom kožom, onda je morao izaći 1902. u »Srbobranu« onaj poznati članak, koji je doveo do nemira i izgreda protiv Srba u Zagrebu. Tko je onda promatrao držanje policije za vrijeme tih izgreda, taj je bio na čistu, tko zapravo sve to rukovodi.

Godine 1888. počeo se Khuen spremati za slijedeće izbore. Najprije se tobože obzirom na g. 1886. na provedenu reorganizaciju uprave snizio broj zastupnika na 88 (jer se 2 riječka nisu nikada birala), pa je provedena izborna »geometrija«, tako da su opasni kotarevi združivani, dok bi sigurni ostajali, ma bili i preneznatni. Kako je i census povišen, imao je pravo izbora tek neznatni procenat, ali zato su zajednički činovnici dobili svi pravo glasa. David Starčević morade radi »pipe« na dvije godine u tamnicu, pa više nije bio opasan, nikada više!

I u srpnju 1892. pade odluka: »obzoraši« se ustegli od biranja, a Khuen dobije 79 »zastupnika«! Pravaši 8, a jedini Pavle Jovanović bude kao Srbin samostalac izabran. Za pet je godina Khuen imao »svoj sabor«. Evo recepta, kako se pravili »parlamentarni izbori«. Onda se to zove: »era rada, reda i zakona«! Kroatische Wahlen!

Ali račun ipak nije bio sasvim točan. Istina, cio je narod vapijao za slogom opozicije, ali Khuen je dobro znao, da će njegov pomoćnik znati svaku slogu prepriječiti. Da, 20. VI. 1893. sastaje se sam Strossmayer s Antom Starčevićem kod župnika Rukavine u Krapinskim Toplicama, zaboravljajući na sve, što je bilo, sve što se pisalo. Ta već je koalicija pravaša s obzorašima bila 18. XII. 1892. perfektna, već su izašle litografije prvaka sjedinjene opozicije. Ali znao je Khuen sve to razbiti: u smrtnoj godini Franje Račkoga (1894.) raspada se ta koalicija. Nego sad

je mladost progovorila nada sve jasnim glasom baš u času, kad je kralj Franjo Josip došao, da svom prorexu dade odobrenje za njegov rad. Progovori, pa u tamnicu seli: Vidrić, Živan Bertić, Stipa Radić, Svetimir Korporić, Milan Heimrl, Zvonimir Vukelić, Krešo Fibić, Veljko Tomić, Gedeon Knežević itd. njih 54 katolika, pravoslavna, židova... Erazmo Barčić progovori, progovori onako oštro primorski, Fran Folnegović progovori: silna lomljava! Nepomirljivi starac Ante ostaje kao voda »čiste« stranke, dok se mlađi kupe oko »Hrvatske Domovine«. On se povlači u svoj paradni hladni dom, komu je 1894. onako plaho položio temeljni kamen, da iselivši iz svoje preskromne sobice u Kukovićevoj kući, odanle pođe na vječni mir 25. II. 1896. Khuen sebi tare veselo ruke: još osam godina.....

Dolazi i četvrti izbor Khuenov u svinju 1897. Nove ideje tresu već pomalo svijetom, ali Khuenova metoda ostaje ista. Domovinaši i obzoraši stupaju zajedno u borbu: Khuen dobiva 58 magjarona, sporazumaši 24, pravaši 4. Previše! Ništa zato. Ta to su tobože parlamentarni izbori. Naprosto se nepoćudni uništavaju, da, i jednoglasni se Pasarićev izbor ukida. Pa onda opet pet godina mir. Tako misli barem Khuen. Ali nije ostala borba protiv njeđa jalova, a starih vremena ponestade! G. 1898. izdaje Franko Potočnjak prijašnji urednik »Hrvatske Domovine« »Narodnu Misao«, list, koji z zove hrvatsko-srpsku mladost na okup, a mladost, koja se poslije 1895. našla u Pragu, gdje je čula misli Masarykove, poče pod redakcijom Stj. Radića i Svetozara Pribičevića izdavati »Glas ujedinjene hrvatske, srpske i slovenačke omladine«, htijući, da se mladost osposobi, da se nađe trajni mir i sloga između Hrvata i Srba, što stara generacija nije mogla postići... A isto je htjela »Narodna Misao« za ujedinjenje hrvatsko-srpske akademske omladine (Zagreb, 1897.), gdje su saradivali: Jov. Banjanin, Ivan Lorković, Dušan Mangjer, Lav Mazzura, Svetozar Pribičević.*

* Da se vidi, kako se u ona vremena mislilo o pitanju hrvatsko-srpskom kod stare i mlade generacije srpske, kod onih u »Trojedinici« i kod onih u Srbiji, donosimo ovdje mišljenje Svetozara Pribičevića iz članka: »Hrvatska i srpska opozicija prema našim narodnim aspiracijama«, štampanom u srpanjskom broju »Glasa ujedinjene hrvatske, srpske i slovenačke omladine« g. 1899., jer je tu napisan credo Svetozara Pribičevića i mladosti onih dana. A poslije njeđa neka progovori Stojan Novaković (1842.—1915.), izvrstan književno-historijski pisac, koji je bezbrojnim radovima obogatio srpsku nauku, koji je ne jednom bio ministar, dvaput ministarpredsjednik, poslanik u Carigradu, Petrogradu, Parisu, te sudbonosne g. 1912. izaslanik u Londonu. G. 1902. odrekao se članstva Jugoslavenske Akademije nakon poznatih nemira u Zagrebu.

Svetozar Pribičević se obara u svom članku na hrvatsko državno pravo, jer da nema nikakove važnosti u međunarodnoj politici. Pa sve da je i ima ne bi mnogo mnogo značilo, kad nema u sebi žive snage, kojoj je izvor u ljubavi i svijesti razvitoga naroda. Ni Poljskoj, ni Papinskoj državi, ni Turskoj nije i neće pomoći priznanje u međunarodnom pravu, jer tu nema narodnoga načela, koje nije mrtvo diplomatsko slovo, nego živa riječ, koje se ne obazire na požučele listine i historijske tvorevine, nego računa sa živim ljudima i ljudskim osjećajima, pa je zato u međunarodnoj politici pokazalo snagu i onda, kad mu je stao naput sav autoritet prošlosti.

Hrvatska opozicija pomaže izravno njemački Drang nach Osten, napose u Bosni, jer tako težište naše narodne zajednice prelazi u ruke tuđina, pa se tako postavlja u pitanje i sama budućnost naroda. Srpska politika u Hrvatskoj potražila je u borbi protiv hrvatskog državnog prava savez s magjarskom državnom idejom, srpska inteligencija ostaje pasivna pred magjarskom nasrtljivošću, pa i sama Samostalna stranka prihvatila je nagodbu od g. 1868. u svoj program. Ti tobožnji nosioci srpske nacionalne misli uzimlju taj osnov za svoj rad, nagodbu, koja dekretira potpunu prevlast Magjara u Hrvatskoj, a protive se svakom pokušaju, da se politička samostalnost Hrvatske što jače i potpunije izrazi. Srpska se samostalna stranka ne može odijeliti sasvim od »Srpskog kluba« u Hrvatskoj, jer programi tih dviju frakcija ne pokazuju

Došao je i konac stoljeća, sav se svijet počeo tresti, da odbaci i sve obamrlo od sebe, stotine se novih problema javilo, a kod nas se hoće sve po starom. Još jednom će povesti Khuen »svoje« izbore, povesti ih prije no što se provede ikakav sporazum među opozicijom, za kojom je sve pošteno čekzulo. Rezultat je vladavine bio i preočit: magjarizacija u punom jeku, magjarske škole, nastale po Khuenovom školskom zakonu od g. 1888. počele nicati kao gljive, naše vicinalne željeznice morale su svoja sjedišta imati u Budim-Pešti i magjarski uredovati, podizanje tvornica u Hrvatskoj malone sasvim onemogućeno, tangenta snižena, potrošarina učinjena zajedničkim prihodom, beskrajnim se raspravama među kraljevinskim odborima za obnovu financijalne nagodbe nije ni korak napred učinilo, činovništvo, kojeg je ne sreću bila većina čestita i radina, pa je zapriječila još dublji pad, to je imalo biti posve helotizirano, kako se vidjelo po izjavi jednoga od najviših činovnika i ujedno najjačih umova hrvatskih: »da bi svaki činovnik počinio feloniju, kad nebi glasovao za vladu!« Da, i zakonom se to htjeli provesti, famoznim lex Spevec. Po starom iskušanom receptu veksacija, iskrivljavanja izbornih listina itd.

nikakove osnovne razlike. (To su Khuenovi Magjaroni). Što se tiče čisto srpskih pitanja, Srbi se pozivaju na privilegije austrijanskih cesarova, to je njihovo srpsko državno pravo! S tim privilegijama antišambiraju naši patriote već čitavo stoljeće, te izgledaju upravo žalostivo komično, kao nesretni trubaduri, koji se uzalud trude, da izmame smiješak gospodarice svojeg srca. Tako bijedno shvataju narodnu politiku ti ljudi, koji se ne mogu dosta narugati i nakuditi Hrvata radi njihove servilnosti i lojalnosti, a jedni su ko i drugi, na isto brdo tkani! Mladi osuđuju svaku politiku, koja se osniva na privilegijama, svaku bila ona hrvatska ili srpska, koja računa s posebnom individualnošću hrvatskom ili srpskom, jer polaze sa stanovišta, da je jedna i nerazdjeljiva duša narodna. Pa iz toga shvatanja izlazi kao nužna posljedica, da Hrvatska nije nikakova posebna narodna cjelina, koja bi mogla ili smjela imati svoje posebne poglede i težnje, da ona nije ništa drugo nego jedan nerazdruživi dio u sastavu našega narodnoga organizma hrvatskoga ili srpskoga. (O Slovencima nema nigdje govora.) Kao zadaću mlade generacije postavlja se premoštenje jaza između naroda i inteligencije i riješenje pitanja srpsko-hrvatskoga, jer to stara generacija nije bila u stanju učiniti. »Ali narodno jedinstvo ne smije biti nikada nasilno, kao u Njemačkoj, ili formalno, kao u Italiji. Narodno jedinstvo ne smije se shvatati samo kao jedinstvo političko, teritorijalno, ono mora ujedno preobraziti i sve odnošaje društvene i ekonomičke u smislu nacionalno demokratskom. Italija nam pruža najljepši primjer, kako se treba čuvati jednostranosti. Baš u vrijeme, kad su se Talijani spremali, da proslave pedesetogodišnjicu pokreta za jedinstvo u 1848. godini, buknuo je ustanak milanski. I iskrslu su barikade, a vojnici ujedinjene Italije pucali su u svoje sugrađane, sunarodnjake, kao da pred njima stoje vojnici transalpinskoga imperatora«. Eto to je bitno u tom iskreno napisano u tom članku prije 32 godine. Komentara ne treba.

Stojan Novaković reče u djelu: »Srpska knjiga, njeni prodavci i čitaoci u 19. veku«, izašlom g. 1900. ovo: »Baš u naše dane, evo na kraju 19. veka, možemo očima gledati čudnovat pojav, gde se Srbi i Hrvati ne glože o specijalno srpskom ili specijalno hrvatskom, nego jedinstvo jezika — tvorevina naraštaja širega srca i pogleda — svaki sebi tegli i prisvaja. Izgleda, da Hrvati misle, da iz jedinstva u načelu stvorenog, ali neizvršenog, mogu sasvim istisnuti srpsko ime, ograničivši ga možebiti jedino na Kraljevinu Srbiju. U istini način konačne rasprave morala bi biti propast jednoga imena. Samo se smeće s uma, da se taj posao ne vrši bez političke sile, bez ujedinjenja državnoga. Da Hrvati imaju državu, pa da ona poda se pokori Srbiju, ili da se to dogodilo negdje u istoriji pre sedam osam vekova, od toga bi pokušaja bez sumnje što to ispalo, i ako ne bi uspeh bio potpun. U naše, čovečanstvene dane to je već nemoćno. Jedino, što se da praktički izvršiti, bilo bi da sastavimo u stvari i u istini srpsku i hrvatsku čitalačku publiku. Mi smo još praktičniji, pa mislimo, da je k ovom težem i udaljenijem zadatku pravi put samo u stvarnom i potpunom ujedinjenju srpske čitalačke publike. Čim se ovaj šanac osvoji i na njem pobode zastava potpuna uspeha, hrvatski separatistički opkopi neće se već moći duго održati. Mi to proročki jemčimo, a videt će, ko živ dočeka«.

usprije Khuen i god. 1901. provedavši izbore nenadano u novembru 1901., mjesto 1902. Opozicija dobije tek tucet zastupnika. Ta samom je magjaronima bio taj rezultat malo nepoćudan, jer je i slijepac mogao vidjeti, kakove su vrste ti i takovi izbori.

Bili su i posljednji Khuenovi izbori. Već se 15. I. 1902. sastaju obzoraši i domovinaši, a uz sudjelovanje hrvatskih realista naprednjaka, stvara se hrvatska opozicija, dapače: 1903. pokuša se spoj sa »čistom« strankom prava; župnik Jemeršić moli klečeci dra Franka, da pristane na fuziju, ali dakako, do te fuzije ne dođe, a nije je tada ni trebalo. U zemlji se skupilo toliko mržnje, toliko eksploziva, da nije trebalo velikoga povoda, da plane požar. Danas, kad je »Austrija«, kad je i »Ugarska« dobila svoje prave nacionalne granice, danas se vidi sva nemogućnost sastava monarhije, gdje je ta malena masa gospodovala velikom državom netrpeljivo do skrajnosti. Magjarski »Grössenwahn« bivao je sve veći, što su magjarski državnici bivali sve slabiji. Poslije Deaka oni su samo poklonici tomu idolu »Grössenwahn«, za kojim i danas jauču. Ta još će 1907. nesposobni sin velikoga Kossutha, tada ugarski ministar Franje Josipa za trgovinu, tražiti pragmatikom uzakonjenje magjarskoga jezika na željeznicama, a da se posve dopuni eksploziv, koji će državu rastreskati, morao je grof Apponyi donijeti svoj školski zakon, da se škole nemagjarskih naroda Ugarske pomagjare. Pa nije čudo, da su te vlasti za svoju direkciju željeznica u Zagrebu sagradile 1903. onu veliku zgradu, načičkanu svim i svaćim, pravi magjarski arhitektonski neukus. I kad je bila dovršena, osvane na njoj napis: »Magyar Kiralyi Allamvasutak«, i — ništa više! To se saznalo 24. III. 1903.

U zemlji je već od početka ožujka svuda kipilo poradi drskih odgovora magjarskog odbora zbog obnove financijalne nagodbe. 11. ožujka 1903. održana je velika protestna skupština pod predsjedanjem dra Derencina, na kojoj su uz stare parlamentarce govorili oni nove generacije, a napose i socijalisti, a odslije se zemlja ne da više nikako uljuljati u polusan. 27. III. 1903. dođe do velike demonstracije u Zagrebu zbog onoga napisa, koja se i slijedeći dan ponavlja, a nesmirenost ostaje sve kroz mjesec, te se dapače i povećava. Khuen daje gotovo imbecilne intervjuje o uzrocima toga pokreta. 11. IV. 1903. izvjesiše Magjari u Zaprešiću magjarski barjak na dan svoga narodnoga blagdana, a kad ga seljaci strgoše i spališe, dođe žandarmerija, metne za 8 dana nov barjak, dok je u metežu i borbi sa uzrujanim seljaštvom pao seljak Ivan Pasarić. Na sve strane pobune, proklamacije prijekog suda, zatvaranje svakoga ko je bio iole nepoćudan, neprestano dozivanje vojske izvana. Dalmacija se na te vijesti zavila u crno. Kralj je odbio zamoljenu audijenciju dalmatinskih zastupnika na bečkom Reichsratu —, čak u Americi odjeknuli snažno događaji u Hrvatskoj. U večer 5. lipnja 1903. planuo je u Zagrebu sajmišni paviljon, koji je tamo bio prenešen nakon izložbe od g. 1891., a kad se htjelo gasiti, sve su cijevi za čas bile prerezane. Htjelo se odkloniti tako pozornost policije od Gornjega grada, pa provaliti do Khuena, te ga za uvijek odstraniti, ali u posljednji je čas stvar izdana, pa je oko Markovoga trga osvanula vojska...

U kobnoj noći od 10. na 11. lipnja (po starom 29. maja), na isti dan, kad je u Topčideru poginuo knez Mihajlo — zaglavio je od ruke urotnika (oficira) koji su se prije svečano obvezali, da za taj čin ne će nikada tražiti nikakove naplate 27 godišnji kralj Aleksandar I. Obrenović. Zapao

u mreže omatorjele iskusne žene, koja se zaklela, da će postati kraljica, pa kad je to 1900. postigla, htjela je varkom svoj rod učiniti dinastima. Evropa se zlorado smijuckala kad se je prevara s tobožnjom trudnoćom otkrila, a još je smješnji bio kralj, sin onoga Milana, koji je Srbiji skrivio Slivnicu, da se onda potajno obaveže Austriji, pa se vrati u zemlju kao organizator vojske. Igra kraljeva s ustavom, koji je »na četvrt ure« obustavio ustav, da protura svoje namjere, učini tada, da se čaša prelila. I strašne noći pogine na strašan način, kako ga istorija nije zabilježila i on i žena njegova . . . A u jutru se drugoga dana slavila u katoličkim zemljama svetkovina otajstva tijelovskim procesijama. Na taj dan 11. lipnja 1903. morade i Khuen poći za »nebo« u procesiji u Zagrebu; draguni iz Maribora i silne druge trupe uveličale su ovu procesiju. Tamo na Jelačićevom trgu pred zgradom Assicurazioni Generali stajao je jedan odred draguna, na Zrinjskom trgu četiri eskadrona draguna. Tu se odigravale polukomične scene, kad je netko bacio praskavice. Khuen je praćen vojskom obišao procesijom grad a za njim sva tri odjelna predstojnika: Krajcovic, Klein i Pavić, te Stj. Spevec, predsjednik stola sedmorice. U katedralu nije više ulazio već se naglo povratio u banske dvore: jedan mu je činovnik »nešta« javio: slutio je da mu u katedrali ni sva vojska nebi pomogla . . . Za par dana pade u Budim-Pešti ministarstvo Széllovo, kad nije moglo — a možda ni htjelo — svladati opstrukcije, nastale povodom mađjarskih vojnih prohtjeva. A onda bude Khuenu povjereno, da sastavi novo ministarstvo, te on jednoga dana nestane iz Zagreba, kamo se nikada više ne vrati.

Tako je nestalo iz Zagreba toga najvećega neprijatelja Hrvata i Srba, makar se s ovima poslužio u svojoj protuhrvatskoj raboti, tako, da je u jednom pismu velikom županu Georgijeviću mogao vlastoručno napisati: »ja, takozvani srpski ban«. Okružio se četom cinika i Hrvata i Srba, i svaki, koji je u to kolo stigao, postao je isto takav. To se najbolje vidjelo kod oprostajnoга objeda na dan 10. XII. 1903. u Pešti, — u Zagrebu nije smio taj dan proslaviti — na dan, kad je on prije dvadeset godina zasjeo na bansku stolicu. Tu je bilo sijaset govorcija starih mađjaronu najcrnije marke: Vase Gjurgjevića, Hinka Franciscija, Erwina Cseha, Čire Milekića, Šandora Eggersdorfera i drugih, nu najodurnije su bile riječi najvećega cinika, kasnijega bana Tomašića i renegata Josipa Pliverića, koji su slavili Khuena, kao prijatelja sloge Hrvata i Srba, koji je na početku svoje vladavine našao grdnu neslogu, a pri odlasku ostavio klice bratske ljubavi . . . ! Otišao je taj fatalni čovjek, ali još će kroz gotovo cijeli decenij uplvisati događaje u Hrvatskoj. Pa još danas, nakon gotovo trideset godina našlo bi se dosta ljudi, koji bi sve to pregledali i ispričali, obzirom na njegovu privlačivu ličnost u privatnom saobraćaju, a što se političke strane njegova rada tiče, »da je bilo i gorih vremena«.

Svakako se danas mnogo pravednije može suditi o njegovim pomagačima, o »mađjaronima«, ma da naša pozitivna strana historije pripada opoziciji i velikom dijelu njenih prvaka. Među »mađjaronima« bilo je sposobnih i čestitih ljudi, koji su primil na se odij mađjaronstva, da uzmognu mnogo zlo zapriječiti i mnogo dobra izvesti. Ta bilo je momenata, kad je opozicija, rastreskana od svojih nazovi-vođa, daleko više Khuenu pomagala, od vlastitih njegovih pristalica. Bilo je među »mađjaronima« ljudi željnih rada pod bilo kakovim uvjetima, pa se mora priznati, da su i takovi dosta dobra učinili, ma da se baš nisu vezali o diktat tek jedne

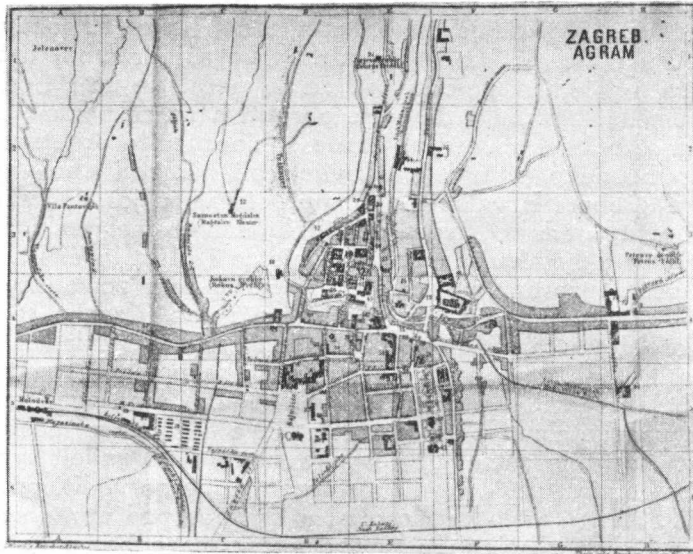
stranke, već znali onako olakše »presaldumiti« i drugamo. Najveći je broj mađarona bila masa ljudi, koje je životna nevolja odagnala u to kolo, koji su zdušnim radom u zavjetrini radili, pa privredili, da u mnogim granama života nije nastao zastoj, dapače se konstatirao napredak. A u četvrtu bi grupu spadali oni delije, koji su sve moguće počinjali, znajući, da za njima stoji autoritet velike vladajuće stranke, oni na žalost brojni Pište Kovačevići, Czernkovich i et tutti quanti sa svojim organima, podžupanima, kotarskim predstojnicima i pristavima. Na žalost se u nas dosta brzo zaboravlja, pa nije čudo, da su i neki predstavnici te grupe smatrani dostojnima, da im se imenom okrsti i ulica u Zagrebu. I tu bi trebalo malo revizije! Danas je već većina ljudi iz onih dana pod leđinom, evo i mladež je onih dana ostarila, te se sprema za njima.

S odlaskom je Khuenovim nestalo definitivno staroga Zagreba, pa se vidjelo, da je pomlađivanje grada živo unapredovalo, unatoč svega onoga golemoga napora, da se za volju ideje mađjarske hegemonije taj napredak uspori ili onemogući. Za uvijek je prošlo vrijeme, kad se je moglo pomišljati, da bi se ikoji narod mogao skućiti pod ičiju hegemoniju, kako je to već dobro zapazio Stojan Novaković g. 1900., kad je napisao braneći se od neke umišljene hrvatske hegemonije, da je »to u naše čovečanstvene dane već nemogućno«.

Obično se čuje, da je Zagreb u ovo vrijeme, koje se u ovim, ma i fragmentarnim prikazima ispoljava, neobično napred pokročio. Kad se pak sve u svemu ispravno pogleda, to je istom djelimice istinito, što više u prisposobi s drugim gradovima te važnosti i toga znamenovanja, obzirom na silan napredak tehnike za obnovu gradova, može se kazati, da je razvitak usporen, a ne unapređen. A ono, što je učinjeno može se u dvije vrste porazdijeliti. Jedno su radovi, što ih je sama opozicija, koja se je držala u gradskom zastupstvu još i neko vrijeme za Khuena, spremila dugotrajnim radom i proučavanjem, pa je tek izvedba pripala Khuenovim ljudima. Takav je veliki rad bila za ono doba izvrsna kanalizacija, izvedena za načelnikovanja Adolfa Mošinskog, komu svaka čast, što je omogućio razmjerno veoma brzu i solidnu izvedbu tih osnova. Nitko ne će poricati, da je takovih radova dosta učinjeno. A kao tip radova druge vrste, radova čisto mađjaronskih, mora se spomenuti onaj jadni tako zvani umjetnički paviljon na trgu, koji se nekada krstio imenom kralja Franje Josipa, a danas nosi ime kralja Tomislava. Kad su Mađjari g. 1896. slavili velikom izložbom hiljadugodišnjicu od svojega dolaska u Panoniju na radost cijeloga Zapada, odupirala se onda nemoćna opozicija u saboru svakom sudjelovanju u toj izložbi. Nego Khuenu je dakako lako pošlo za rukom pomoću svojih mameluka, da je sudjelovanje prihvaćeno, makar da je to bilo baš godinu dana poslije onoga paljenja mađjarskoga barjaka na Jelačićevom trgu. I kad je izložba minula — kralj Franjo Josip bio je napose obradovan tim sudjelovanjem —, tad je taj hrvatski paviljon, građen (arhitekti Korb i Giergl iz Pešte) po shemi izložbenoga vremena »poklonjen« gradu Zagrebu, nu tako, da je izvedba stajala 260.875 kruna i 12 filira. Pompozno uređena, do zla boga nepraktična, u suterenu se nije mogla ni kafana održati, a u gornjim se prostorijama morao uvijek sav onaj talmihumbug prekrivati. Tako stoji i danas, kad se mora pomišljati na doista potrebnu novogradnju paviljona za izložbe. Danas stoji taj »dar«, taj nakinđureni i otrceni spomenik proslave mađjarske tisućgodišnjice na

najljepšem mjestu Zagreba, a kako tek od nužde služi i dalje za izložbe (i to često sasvim neumjetničke), pa i za paradna izlaganja vrijednih pokojnika, nije nipošto začudno, kad se pomišljalo, da se on sravniti sa zemljom. Paradna zgrada apsolutizma, neuspjela bolnica, mogla se barem za sveučilište upotrebiti. Pa trebalo je i svijetu pokazati nečim gromovitim, kako se i za Hrvatsku radi, kako se tu dižu škole, teatri itd. Tu je neosporiva zasluga Ise Kršnjavoga, što je taj momenat upotrebio i u razmjerno kratko vrijeme sijaset toga posagradio, a onda je mogao doći Franz Josef, da dade svoj placet . . .

Poslije potresa imao je Zagreb stotinu briga, da štete popravi, pa da se započne s modernizovanjem grada. Za dvije se godine velik dio šteta opravio, Markova je crkva posvećena, Akademija dovršena, seoba arheoloških objekata dokrajčena, zgrada nekadašnjega Amadeevoga teatra, kasnijega mađjaronškoga kasina pretvorena u prirodopisni muzej, a taj se i danas još tamo nalazi, sveučilište preseljeno u tadašnju fabriku duhana, a za ovu je sagrađena g. 1881. nova tvornička zgrada, prema ukusu onoga doba u oblicima kakovoga francuskoga dvorca. Palača Prve Hrvatske Štedionice u Dugoj ulici bila je dovršena i popravljena. Počelo se izvedbom obnove Jelačićeva trga. Po već prije određenoj osnovi morale su se nove kuće — a pomišljalo se na tri do četiri velike palače na sjevernoj strani tog trga — pomaknuti za nekoliko metara jugu, pa je grad privolio, da se to gradsko zemljište odstupi besplatno interesentima, ako svoje nove kuće sazidaju do godine 1884. Tada se doista započelo s gradnjom novih kuća: trgovci Baumgärtner i Wasserthal sagrađe na uglu do Bakačeve ulice svoje dvije kuće na mjestu prijašnjih kućica Arko i Alth, a Pongratz podigne do 1884. po nacrtima Bollèovim palaču na suprotnom uglu do ulaza u Dugu ulicu, na mjestu starih kuća Koller i Weigelhofer (do Splavnice, koju su neko vrijeme zamišljali presvoditi) kasniju palaču Assicurazioni Generali. Sve je to dakako građeno u stilu takozvane renesanse (pseudorenesanse), koja će grasirati u Zagrebu do konca stoljeća, dok je ne zamijeni secesija, blaže uspomene. Nu dalja je izgradnja toga nemilo zapinjala; grad je opetovano morao produživati rok za besplatni odstup zemljišta. Istom 1888. sagrađi Gavella svoju kuću na mjestu svoje stare i prikupljene nekad Dizdareve kuće. I tako ostade ta strana kroz duđu godinu, dok je na suprotnoj strani Priester svoju potresom uništenu kuću na uglu današnje Praške ulice zamijenio odmah novoogradnjom. Nu ne gradi se samo u tom centru, već na sve strane. U razdoblju do god. 1885. nastavlja se popravak, bolje pregradnja katedrale, koja je te godine iznutra dogotovljena i svečano povraćena bogoslužju. Tom je prilikom izdao Tkalčić svoj spomenspís o katedrali. Vanjština je dakako izgrađivana i daljih poldrug decenija. Isto je obnovljena crkva sv. Katarine i franjevačka crkva, koja je dobila novi neukusni zvonik, a sagrađena je već i nova crvena kurija nasuprot katedrali, te su dovršene kurije u Novoj Vesi u tobožnjem gotičkom stilu, o kojima je već g. 1881. pisao Kršnjavi u »Viencu«. Kao osobito lijepa moderna zgrada smatrala se tada ona na kraju Streljačke ulice, svojina pekara Kratzla, koja je doživjela dapače fototipičku reprodukciju u »Vijestima društva inžinira i arhitekta«! I u Donjem Gradu, koji se počeo vrlo lijepo razvijati gradilo se dosta: protestantska je crkva dovršena sa prizidanom školom (i blagoslovljena 30. III. 1884.) po nacrtima Bolleovim, dakako u stilu, koji bi imao biti gotički, a marno »Kolo« počelo je odmah

1885. Tlocrt grada Zagreba iz Woerl-ovog vodiča.

nakon svoje proslave u g. 1882. spremati gradnju svojega doma, pa je u savezu sa Hrvatskim Sokolom i doista sagradilo svoj dom na tadašnjem Sajmištu, — Sveučilišnom trgu, kojem je 1895. dograđeno još krilo za kazališne potrebe. Za sveučilište sagrađen je 1884. novi kemički laboratorij — dakako po nacrtima Bolléovim —, jer je stari na početku Nove Vesi br. 1, gdje ga je zatekao potres, bio smješten u iznajmljenoj zgradi. Za obrtnu školu, koja je 1882. utemeljena kao privatna institucija, poklonio je Guido Pongratz gradilište na Sajmištu, gdje je kasnije doista i izgrađena zgrada u njemačkoj renesansi, te je g. 1889. proglašena ta škola zemaljskim zavodom. Dapače se zašlo i u tada tihu okolicu. Kad su se ovamo doselile Magdalenke, sagradiše na Josipovcu 1881. svoj samostan s crkvicom, nu kako su sebi uzele za opata onoga malo neobično čudnoga svećenika Alojzija Borošu, zapadoše u nevolju, te izgubiše sav imetak samostana, koji preuze zemlja. Grad je sagradio 1885. novo vatrogasno spremište na Savskoj cesti, napustivši staro na uglu Gundulićeve ulice (gdje je kasnije sagrađena kuća Kalline), a i toga već nema: tamo je danas zgrada Trgovačko-Obrtničke komore i nekadašnjeg Trgovačkog Muzeja. Već se g. 1882. brine grad za kanalizaciju, pozivajući stručnjake izvana, da učine studije, raspisuje natječaj za tramvaj 1884., na koji stiže osam ponuda, a nije bilo sigurno, hoće li se upotrebiti para ili konjski pogon. Grad se sprema, da pomogne izgradnju novoga kolodvora, obećavajući besplatno svoje zemljište, a za još dalje potrebno izjavljuje se spreman, da nosi polovicu troška. I za spomenike vodi brigu: 1884. preuzima Fernkornov spomenik sv. Jurja, te ga 27. III. 1884. prevozi iz Maksimira, gdje ga je nadbiskup Haulik nekad smjestio, na trg pred novim kemičkim laboratorijem, dok za meteorološki stup, dar liječnika Holzera, određuje mjesto na Zrinjskom trgu. Veliku brigu zadaje gradu pitanje bolnice milosrdne braće. Na upit zastupnika Lorkovića, da li je načelniku poznato

užasno stanje i nečistoća te zdravstvene ustanove, načelnik Hoffmann odgovara 8. VI. 1883. da je nakon pregledbe, koju su obavili najviši liječnici (među njima dr. Kallivoda, dr. Švrljuga i dr. Fon) ustanovljeno, da je bolnica u golemom neredu, tek da taj nered ne datira od sada, već od dugo vremena. Izjavljuje, da će se obratiti banu za pomoć, a Lorković predlaže, da se bolnica milosrdne braće dokine, te što prije nova sagradi. To je cijelo bolničko pitanje bilo uvijek pitanje političkoga prestiža a nanijelo je Zagrebu i Hrvatskoj ogromnih šteta, pa još ih i sada nanosi. Milosrdna braća, »reda sv. Ivana od Boga«, bili su mađarski red, koji je g. 1804. uveden u bolnicu, da upravlja njome i ništa više. Da ta uprava nije bila nipošto uzorna, pokazalo se već dopisom zemaljske vlade od 21. I. 1877., gdje se navodi upravo strašan nalaz. Kasnije se to znatno popravilo, osobito u posljednjim decenijama, kad je zavladao velik red, naročito poslije one epizode u g. 1898., kad je povjerenstveno ustanovljeno: da »palancegeri«, kako su Zagrepčani popularno zvali milosrdnike, liječe svoje pacijente patvorenim vinom, koje se onda u masi ispumpalo u kanal! Nu nije bilo samo to: gospoda su Mađari unijeli svoj konvent kao vlasnike bolnice, pa je grad kroz decenije morao voditi proces, da se taj posjed uknjiži ispravno na Hospital u Zagrebu pod upravom konventa milosrdne braće. Bezbroy pokušaja nekakove naĝodbe, pokušaja, da se doĝe ipak do nove bolnice ostalo je jalovo: spise o tom izdalo je gradsko poglavarstvo u omašnoj knjizi: »Bolnica Milosrdne Braće na Jelačićevu Trĝu« 1918., kad je sudbeni stol u Zagrebu izdao posljednje rješenje od 26. X. 1917. No da nije svjetski rat tako svršio, još bi i danas »milosrdna« braća tu gospodovala. Nije ih nimalo smetalo, što je ban Rauch započeo novogradnjom bolnice na Šalati. Za čas se našlo, »da je tamo tlo puzavo«, pa se već gotove zĝrade pomalo pretvorile u srednjoškolske zavode, a uz to je nam preseljen i konvikta. A kad je nakon jedne godine buknuo svjetski rat, uze vojska zĝrade, a drugo je već poznato. Konvikta je sasvim nestalo. . . (Neka mi bude oprosteno, što sam se zadržao malo odulje kod ove rak rane, koja nije ni do danas izliječena, i ako se o zbiljno radi o pronalasku lijeka.). A sada, da se vratim u god. 1885., kad je izašao prvi vodič o Zagrebu, u nakladi Leona Wörla, na njemačkom jeziku, čemu je zastupstvo votiralo 60 for., ako bude izdano i hrvatsko izdanje, što se je i zbililo. Naš je mali Zagreb onih dana na 15 stranica dosta dobro prikazan, pa je dodana i vrlo jasna karta. Uz taj se Zagreb razvio do danas — nema još ni 50 godina — barem četiri puta veći grad.

Znadem, da će mnogoĝa od starijih Zagrepčana moje razlaĝanje pot-sjetiti na sve ono, što je odavno prošlo, a ne mislim podrobnostima dojaĝivati, tek bi za ovu perijodu spomenuo još dvije graĝevine. Tamo nasuprot palače Jugoslavenske Akademije vide se na lijevo na fotografiji od g. 1880. potleušice, sakrivene grmljem. Tu je 1882./3. podigao barun Ljudevit Vraniczany palaču, po osnovi bečkoga arhitekta Ottona Hoffera u lijepim jednostavnim renesanskim oblicima — a kako bi se u ono doba i moglo drukčije graditi —, koja je stajala 140.000 forinti. Sudbina je niena poznata, danas je to Hrvatski Seljački Dom, dok je nekada bila sijelo habsburškoĝa nadvojvode Leopolda Salvatora, koji je tu boravio, dok to nisu omeli Maĝari, kojima to nije nikako išlo u račun. (Vidi o toj zĝradi potanje u »Višestima Društva inĝinjera i arhitekta« od g. 1885.).

Na spomendan velikoĝa potresa od prije tri godine, t. j. na 9. X. 1885. imala se svečano otvoriti Galerija slika, koju je Strossmayer

sakupio i odavna već darovao svojoj Akademiji. Prilike nisu bile baš ružičaste: na stolici je banskoj sjedio Khuen, u Zagrebu je Ante Starčević i te kako oštro napadao »biskupa, koji razmersnu kesu«, a Beč i Pešta, koji su biskupa držali — po riječima Račkovim — mrtvim, lecnuli se, kad je narod protivno dokazao. Biskup je svečano dočekan, odsjeo u toj palači kod Lj. Vraniczanyja, pa mu je u večer 8. X. 1885. priređena bakljada. Već će uskoro tome biti i pedeset godina, a predamnom stoji jednako lik svečarev na onom balkonu, gdje su tijekom dugih godina tako preraznoliki ljudi osvanuli. U sjaju bakalja žari biskupovo lice upravo nadčovječanskim sjajem, svijest i zadovoljstvo zbog izvedenoga velikoga djela zrcali se na njem. To je bila posljednja velika proslava njegova u Zagrebu . . . , pa je mogao pisati Račkom 26. X. »Baš sam bio blažen u Zagrebu!«. Vidio sam više puta biskupa, nikada više onoga biskupa one večeri! Vidio sam ga i zadnjih godina njegova života, naslonjena u svojoj kočiji, pred kojom su bila četiri bijelca upregnuta. Lice starca, što ga je život preskočilo. . . Sijaset je toga postigao, a sam vidi kao u budućnosti, da nešto blijedi u njegovim institucijama, a ostavljaju ga i neki pristalice, za kojima i u svojoj srdžbi iskreno žali . . . On se dubokom učenošću i savršenom rječitošću uzdigao na Vatikanskom koncilu pred cijelim svijetom, protiveći se infallibilitetu, a konačno on: laudabiliter se subjecit. Nema sumnje, da je on poradio mnogo, što je Leo XIII. izdao 30. IX. 1880. glasovitu encikliku: »Grande Munus«, u kojoj se veli: » . . . nam se prikladna zгода daje, da se možemo Slovenom odužiti i pokazati, kako se za opće njihovo dobro brinemo ne manje, nego li su se naši predhodnici brinuli . . .«. Strossmayer je iskreno mislio, da je to opet korak do ostvarenja onoga najvećega cilja svoga života, do združenja obiju crkva, za koji je cilj on sa svojim sumišljenicima neumorno radio, znajući, da u tom združenju ne može biti ni sjene kakovoga nadjačavanja ili pokatoličivanja, već je jasno napisao, da bi istočna crkva mogla samo dobiti, a ništa ne izgubiti. Ne samo, da su ga pravoslavni episkopi, zaderski Stevan Knežević (koji ga krsti lažnim prorokom), kotorski Gerasim Petranović, a pogotovo plaščanski Teofan Živković, (brat Jovana Živkovića »vrtljavac, duhom nečistim zanešen«), upravo žučno napali, dok im je on mirno odgovarao. Daleko je više bolilo biskupa, kad je vidio, kako Rim-tu svoju okružnicu sam vrlo malo cijeni. U svojim pismima ističe Strossmayer, da je ta enciklika tek pusta deklamacija, kad taj isti Rim tako govori, a onamo kratki slavenski jezik u crkvi, daje Slavenima biskupe, koji njihovoga jezika i ne poznaju itd. Već 19. XII. 1883. jasno je Račkom: »Ja se za sada ne nadam iz Rima za Slavenstvo ničemu. Ondje se pazi samo na narode, koji vlast imadu«. A 27. IX. 1887. spozna je biskup: »Iz sto sitnih stvari vidi se, da koji god je duh naprama Slavjanom civilne Italije, taj je isti i crkvene. Među Talijanom i Talijanom u tom obziru nema razlike, nosio on ili frak il prelatsku mantiju«. A tako govori s velikom boli biskup na bezbroj mjesta u svojim pismima. Izgubljeno . . . Izgubljeno, baš kao i njegovo političko djelovanje. Strossmayerovo je jugoslavenstvo iskreno, on misli, da je jugoslavenstvo saradnja sviju jugoslavenskih plemena, koja ne zna ni za kakovu prevlast jednih nad drugima. Ne smije da bude među nama neprijateljstva ni protimba, — a uokolo stoje protivnici sviju jugoslavenskih plemena, koji sebi taru veselo ruke, videći svu tu mizeriju. Pa i sam je Khuen jednom u razgovoru iskreno priznao, da je njegov rad samo rezultanta ovih prilika, onih beskrajnih svađa. I kad ustreba, zabo-

ravlja biskup sve, pa polazi u Krapinske Toplice, da se izmiri u interesu zemlje s Antom Starčevićem, zaboravljajući na sve, što se zbilo. Ali i taj korak nije ni do čega doveo, tek je možda stvar i pogoršao. A što se kroz godine dalje s jugoslavenskom idejom događalo, znamo svi: najljuciji neprijatelji svega, što je slavensko izrugavali se biskupovom jugoslavstvu, prikazivali sve to kao krinku za protudržavni rad, ulijevajući u jugoslavstvo najljuciji otrov, da tu ideju obećaste i unište. Ali Franjo Ferdinand, nesuđeni nasljednik omatorjeloga Franje Josipa, vidio je dublje; danas se pozitivno znade, da je on u idejama »des Südslaven-Apostels Strossmayer« vidio jedini spas stare države, pa je neko vrijeme i pomišljao na realizaciju te ideje, dok nisu Magjari zaprijetili otvoreno građanskim ratom. A Franjo Josip nije umio drugo nego pred svijetom izgrditi onoga, koji je zastupao ideje, koje bi omogućile jedino spasenje njegove države. Još bi se dalo sijaset toga spomenuti, kazati, kako je on htio stvoriti velebnu crkvu, a sterilno mu doba nije moglo ideje dolično izvesti. Pa uz sve povećava tragiku i to, da je on morao svoja najvjer-nijega prijatelja Franju Račkoğa, čovjeka silnoga znanja i kamenoga značaja, preživjeti za cio decenij, njeğa, koğa bi tako volio vidjeti svojim nasljednikom . . .

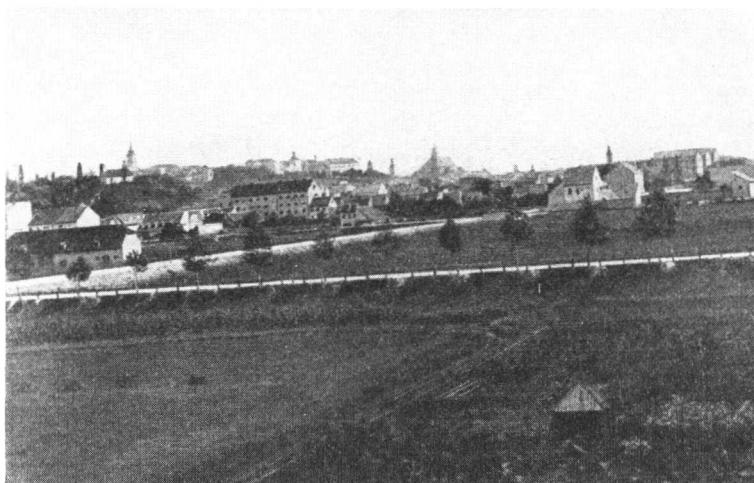
Nu one večeri osmoga studenoga 1888. sjalo je lice biskupovo od sreće!

Zagreb ne zaboravlja ni svojih mrtvih, ili bolje, nije ih zaboravljao. Čim je novo groblje dovršeno, stalo se pomišljati na ukras groblja, pa se po osnovi Bollèovoj odlučilo, da se groblje ogradi arkadama. Već je god. 1883. bilo sagrađeno deset arkada, kad postade jasno, da se tu nešto poduzelo, što nikako ne odgovara svrsi. Već se onda zahtijevalo, da se prestane s tim sistemom i sagrađe manje arkade, mjesto onih skupih pompozni, a to se i prihvatilo, i odlučilo, da se gradi i mrtvačnica. Pa kad se 1885. približilo vrijeme, da se počasti uspomena Iliraca, dade grad s troškom od preko 12.000 for. saградiti za svoje umrle, ali uvijek sa životom našim tijesno povezane preporoditelje arkadu, da im poda tamo zajedničko vječno počivalište u spomen pedesetgodišnjice izlazenja »Novina Horvatszkih« i »Danice«. I kad se ta slava u listopadu 1885. proslavila — oficijelnih ličnosti nijebilo ni blizu — izdadoše još živući Ilirci (a još je živio Trnski, Mažuranići Ivan i Antun, Mirko Bogović, Ivan Kukuljević, Vukotinović, Utješinović, Ilija Okruglić i drugi iz onoga nezaboravljenoga kola) spomenspis: »Slava Preporoditeljem!« Čedan spis, kako je onom vremenu pristajalo, a svi su živi ilirci, pa njihovi saradnici i pristalice zapisali po koji spomenredak. Reprodukcijske umjetničkih radova Ivana Rendića, Mašića, Quiquereza i drugih unešene su u taj spis. A Jugoslavenska Akademija izdade prikaz rada do toğa doba u djelu: »U proslavu 50. godišnjice preporoda hrvatske knjige 1885.«

I tako se svrši prvo petogodište života Zagreba i Hrvatske sa proslavom mrtvih, a besmrtnih . . . Pa kad pregledamo to doba, moramo priznati, da nije bilo uzroka veselju, ali niti očajanju. Štete su od potresa bile uklonjene, u svim dijelovima grada nastavilo se gradnjama, nu teško se osjećala nesloga između Hrvata i Srba, pa između stranaka, pogotovo otkako je ban Khuen osvanuo.

— — — — —
Od vremena, kad je Zagreb ujedinjen u jedan grad biralo je gradsko zastupstvo sebi načelnika po carskom patentu od 7. IX. 1850. Novo uređenje gradskih općina odredi zakon od 18. I. 1881., a kad je Khuen odlučio da skrši premoć opozicije u gradskom zastupstvu, dobije zakonskom dopunom

od 5. II. 1886. grad Zagreb »vrhovnoga gradskoga načelnika«. Dakako, da je to uvijek bila osoba potpunoga povjerenja »visoke vlade«. Apsolutizam je prvih godina pustio načelnika Janka Kamaufa (1851.—1857.), da onda postavi »Amtsleitera«, čuvenoga Jos. Freiherra v. Haerdtl-a, 1858. »Statthaltereisecretär-a« Svetozara Kuševića, 1858.—1861. »Amtsvorstanda« Johanna Lichteneggera, na čelo gradske uprave. Iza pada apsolutizma bio je Vjekoslav Frigan sedam godina načelnik (1861.—1868.), onda Makso Mihalić (1868./9.), a od 17. X. 1869. do 28. II. 1872. vodio je poslove grada po odredbi Levina Raucha sudbeni vijećnik Dragutin pl. Czekus, koji je u to teško vrijeme mnogo za Zagreb učinio. Nezaboravni Pavel Hatz bio je razmjerno kratko vrijeme načelnikom (od veljače 1872. do smrti 5. V. 1873.) a iza njega tek nekoliko mjeseci Stjepan Vrabčević (do 13. XII. 1873.), kad ga je naslijedio do 19. IX. 1876. Ivan Vončina, kad se odreče načelništva zbog nesporazumka u pitanju vodovoda, što ga je dokrajčio Dr. Stanko Andrijević (1. XII. 1876.—14. I. 1879.). Mrazović Matija (do 11. VIII. 1881.) bio je na čelu grada u teško vrijeme potresa, pa je prepuštao načelničku stolicu dr. Josipu Hoffmannu, kojega je naslijedio 1885. Nikola Badovinac (5. IX. 1885.—16. VI. 1887.) preuzevši tu službu, kad se kao financijski nadsavjetnik u miru vratio u Zagreb iz Bosne. Kad je njegova kandidatura za opozicijskoga narodnog zastupnika bila objavljena, suspendova ga Khuen isti dan te dade odsječnog savjetnika Ignjata Siebera imenovati 30. VI. 1887. za privremenog vrhovnoga načelnika, a gende uprave povjereni senatoru Hudovskom. Na upit zastupnika Kalabara izjavi podnačelnik Crnadak 12. IX., da ban Khuen nije htio dati nikakove izjave »sbog suspenzije Badovinčeve«. Kad je još 3. X. 1887. zastupstvo podnijelo tužbu kralju protiv Khuenova pašovanja, koju je dakako vrhovni načelnik smiesta proglasio protuzakonitom i ništetnom, kad se je Crnadak 11. II. 1888. usprotivio, da vrhovni načelnik saziva sjednice zastupstva, dakako, da je kod izbora (16.—22. II. 1888.) ispao Crnadak a 28. IX. 1889. konačno je Badovinac riješen načelništva. Sve vrijeme do 29. I. 1890., kad je dr. Milan Amruš izabran — tada još kao opozicijski »obzoraš« za načelnika, ostalo je načelništvo nepopunjeno, a Ignjat Sieber je držao upravu grada u ruci. Zagreb se izjasnio o Sieberu: »Was das Chinin für das Fieber — das ist für Zagreb der Sieber!«. Nu niti dr. Amruš nije bio Khuenu još dosta »odgojen«, pa kad se u sjednici od 30. V. 1892. uzelo raspravljati o proslavi 25 godišnjice krunisanja Franje Josipa, te se »u raspravu unijeli državopravni odnošaji, uređjeni temeljnim zakonom« bude zastupstvo raspušteno, a novi izbori od 9. do 18. VIII. 1892. donesu načelničiju Adolfu Mošinskom, ko ga ponovno biraju te ostaje sve do 15. XII. 1904. načelnik grada Zagreba, da ga onda opet zamijeni dr. Milan Amruš, koji je za to vrijeme već posve odgojen za vjernog pristalicu mađjarona Evo, u ovim kratkim noticama o zagrebačkim načelnicima — još do danas nema o njima posebnoga djela — vidi se zorno katekizam postupka svake protunarodne vlade, koja sebi tako osigurava egzistenciju i sprema barut u bačvu, koja će se jednom razletiti Od g. 1910. do 1917. načelnikovao je arh. Janko Holjac, naš »ratni« načelnik, a od 1917. do 1919. dr. Stj. Srkulj, ko ga je naslijedio do 1928. načelnik arh. Vjekoslav Heinzl, da u svom predšasniku dru. Srkulju nađe i nasljednika. Zakon od 21. VI. 1895. o ustroju gradskih općina bio je u glavnom stari zakon, tek je imao zadaću da izbornim redom osigura uvijek vladi počudnu većinu u zastupstvu. 1908. dobio je Zagreb opet vrhovnoga gradskoga načelnika, Slavka pl. Cuvaja.

Zagreb 1887., vidjen sa Južnog kolodvora. U sredini stara katedrala u pregradnji, na desno sveučilište, stari se Prilaz tek počinje izgrađivati.

I u slijedećem se razdoblju grad Zagreb razvija polaganim tempom, ali uza sve zapreke jednoliko. Već se broj žitelja g. 1886. popeo na preko 34.000 duša, za koje je te godine bilo 1939 kuća, a sagrađilo se još: 1 trokatnica, 4 dvokatnice, 10 jednokatnica i 4 prizemnice. Gradski vodovod, koji je dizao u početku tek 10.000 hektolitara vode treba sada 35.000. Otvoren je Akademski trg, Boškovićeva ulica, pa se spremalo, da se stvori Ilički trg; a da dođe do novoga kazališta pristaje grad 22. IV. 1886., da se za tu gradnju odstupi zemljište na Sajmištu, nu ipak misli još uvijek zastupstvo, »da je za kazalište bolje mjesto unutar grada«. U gornjem je gradu nastala mjesto grkokatoličke kapele sv. Vasilija župna crkva sv. Kirila i Metoda, nastala pregradnjom i proširenjem stare kapele, u stilu, za kog je jedino njen graditelj Bolle tvrdio, da je romansko-bizantinski. Biskup Hranilović posveti tu crkvu 6. XII. 1886. Iste godine dobije Zagreb telefon, koji je tada bio u privatnim rukama (Vilim Schwarz, u svojoj kući na Krvavom mostu), a počeo je funkcionirati god. 1887. sa nekih 30 pretplatnika pa kad se pokazao uspjeh, preuzela ga je država g. 1893. u svoju režiju. 1887.—1888. nastavljaju se rasprave o gradnji tramvaya s poduzetom A. Gautier, te se sklapaju i preinačuju ugovori s njime. Poradilo se god. 1888. i o utemeljenju nove župe sv. Blaža. Za crkvu te župe dariva Eduard Suhin, vrijedni nadarbenik sv. Križa kod župe sv. Marka, zemljište na uglu Prilaza i Primorske ulice. Dakako, još će deceniji proći, dok se ta crkva sagrađi i župa osnuje, mijenjat će se i osnove i samo mjesto gradnje. Te godine posvećuje nesretni kraljević Rudolf temelj vojarni, koja je do prevrata nosila njegovo ime, a izgradila je mađjarska firma A. Schoman i svršila slijedeće godine, kad je općina uzela graditi jašionu i ponudila se, da će prekupiti staru domobranksku vojarnu, te novu sagrađiti. Te se godine počima raditi o izgradnji Uzpinjače, koju je vlada dozvolila graditi D. W. Kleinu iz Osijeka, pa je ta građevina teškom mukom nekako završena do listopada god. 1889., da nakon 40 godina pređe iz ruku kasnijega vlasnika Ganz et Co. u Budimpešti u svojinu grada. Dapače, već se poja-

Josipovac se počinje izgrađivati (od 1888.) Prve vile 1890.

vila i prva ponuda za gradnju električne centrale, što ju je kanio podići Bothe, nu do izvedbe te ideje doći će tek 1907. Staro Sajmište postalo je pretijesno, pa se proširuje; tamo do zgrade novogradnje Obrtne škole. I još nešto nova: grad se počima širiti prema gori. Za novu koloniju vila odstupa vlada zemljište na Josipovcu, gradi do tamo cestu i podaje polakšice za gradnju. Već je u to vrijeme izrađena i regulatorna osnova za cijeli grad, od koje se dobar dio i izveo. Za botanički se vrt kupuju zemljišta, te se sve priređuje, da se slijedeće godine botanički vrt i dovrši. Kako se vidi radi se na svim linijama. Ali težak udarac stiže Zagreb odlukom bana Khuena, da se ima ukinuti opera. Odbor gradskog zastupstva predlaže predstavku Khuenu, da se ipak zadrži i opera i opereta, ali da se otpusti intendant. Novo se doba javlja i još jednim znakom: tada se prvi puta upotrebljava za pločnike asfalt (ali se smjelo i klinker domaće proizvodnje upotrebljavati). Uz sve te brige ne skida se nikako s dnevnoga reda ni ono najteže pitanje Zagreba: uklanjanje bolnice sa Jelačićeva trga, no dakako, s malo uspjeha.

U posljednjoj godini drugoga petogodišta nakon potresa, 1890., kad je novi načelnik Amruš nastupio svoje zvanje, pa u nastupnom govoru naglasio, da Zagreb mora postati sanatorium (on je bio prvobitno liječnik), počelo se raditi s pospješanjem, jer stare uredbe nisu nikako više dostajale. Kako se promet povećao (g. 1886. otputovalo je iz Zagreba 164.000 ljudi, a 1890. 297.000), broj stanovnika porasao na 38.000, moralo se pristupiti gradnji novoga kolodvora državnih željeznica, koja je doista 1890. započela, da se nakon dvije godine dovrši. Danas nam se ukazuje taj kolodvor ogromnom zaprekom (gotovo nerješivim problemom) za razvitak grada prema Savi, kako to prirodni razvitak i zahtijeva, ali onda se ta udaljenost činila i suviše velikom, pa su oni dalekovidniji, (među njima i sam Ante Starčević), koji su tražili, da se barem za jedan kilometar dalje k jugu kolodvor sagradi, smatrani fantastima! Započelo se i gradnjom novoga željeznoga mosta preko Save, mjesto dotadašnjega drvenoga, a kako je sajmište usprkos proširenja, postalo sasvim neupotrebivo, dozvolila je vlada, da se na Zavrtnici u roku od dvije godine uredi novo sajmište, te je grad odštetio zakupnika i odredio svotu od 5.000 forinti da se barem

1889. Ilica prije izgradnje tramvaja; do nekadašnjeg hotela »k caru austrijanskom« hotel »k ugarskoj kruni«.

provizorno uredi to sajmište, kako bi se mogao kraljevski sajam već te godine tamo obdržavati. To je sajmište služilo sve do najnovijih dana: danas se tamo nalazi Trg Kralja Petra i digla se velika nova četvrt. Jašiona je tada 1890. dovršena, šumarsko je društvo dobilo gradilište, gdje se odmah počelo s gradnjom palače, koja danas služi za fakultetske svrhe. Nesretno se riješilo tada pitanje Dalmatinske ulice, koja je doduše produžena i pravac joj promijenjen, ali se odustalo od namjeravanoga spoja do Kačićeve ulice na molbu Štokana i uprave zemaljske uzorne pivnice.

Najjasnije će nam pokazati Zagreb u prvom deceniju nakon potresa četiri fotografije: pogled na Zagreb g. 1887., na Ilicu 1889., pogled s katedrale na Jurišićevu ulicu 1890. pa pogled na novi dio Zagreba, na Josipovac u zametku. Vrlo je instruktivna i velika snimka cijelog Zagreba u g. 1888., što ju je izveo E. Kastiana, a zastupstvo mu je votiralo za to 100 f. u g. 1890. Zagreb 1887., gledan sa Južnoga kolodvora (po novom besmislenom nazivu »Kolodvor Sava«), prikazuje se posvema u razvitku. U pozadini vidi se stara katedrala u gradnji, nema već odavna staroga, jedinstvenoga tornja, već je na donjim dijelovima stare konstrukcije sagrađena osmerostrana kućica sa strmim krovom. Nu još se vidi silna masa stare crkve, kako impozantno prekriljuje grad, dok silueta nove kasnije građevine ne znači ama baš ništa. Gornji grad je nepromijenjen, da, čini se nepromjenljiv, a nekadašnji je Prilaz (danas lijepa ulica Gjura Deželića) gotovo sasvim neizgrađen. U Donjem su gradu gotovo same oniske kuće, tek se ističe nekadašnje rodilište.

1890. Pogled s katedrale na Jurišićevu ulicu. Sprijeda hrovovi kuća, porušenih 1900. za proboj Palmotićeve ulice, u pozadini jašiona, u sredini teče Medveščak, preko njega vodi most nedaleko City-kavane. Donji dio Draškovićeve ulice u zametku.

Zagreb prema jugoistoku s tornja katedrale (za prisodobu sa slikom, snimljenom god. 1890. s istog mjesta).

Josipovac se g. 1888. počima izrađivati samim malim, vrlo nesretno zamišljenim vilama, redovno s kojekakovim tornjčićima, a taj je tip ono doba držalo potpunim savršenstvom. Na lijevo u pozadini prva je kućica toga kraja: nju je sagradio stari listonoša, ostavio poslije smrti gradu, pa je tu smješten odred policije, koji će doskora odseliti u novu zgradu, a ove će stare nestati.

Ne će biti na odmet zaviriti u Ilicu onih dana. Ne radi se tek o zgradama. Sav je život onoga doba uhvaćen u toj slici iz g. 1889., kad još nije bilo tramwaya, kad je cesta tek bila pošljunčena, a hodnici tek dijelom izvedeni. U Stankovićevoj je kući imao Dane Herman, dugo vremena ugledan zagrebački trgovac, svoj dućan u kojem se vidjale i prve zbirke našega narodnoga rada: on je prvi zapazio ljepotu i vrijednost narodnoga

S gospodarske izložbe u godini 1891. Na desno Bosanski paviljon, u sredini paviljon braće Turkovića. U pozadini katedrala u gradnji.

odijela. Do krasnoga hotela »K caru austrijskom«, sagrađenog g. 1867, stajao je drugi hotel: »K ugarskoj kruni«, kao simbol dualizma. Taj je hotel, nekad svojina baruna Eduarda Jelačića, hrvatskog potkancelara, pripao nađodbom Magjarima, koji su se zato odrekli zemljišta na suprotnoj strani, gdje se prije htjelo sagrađiti kazalište. Svakako je pravo, da se ime toga čovjeka sačuvalo u nazivu ulice, nastale na tom zemljištu. Da, još je od njegova imetka preostalo toliko, da se je moglo uz zgradu nekadašnjega samostana Magdalenki sagrađiti sirotište, koje mu također čuva imenom spomen. G. 1890. srušise Magjari onaj hotel, pa sagrađise novi »Grand Hotel, a kasnije nestade i »cara austrijskoga«, nestade i tog hotelskog dualizma.

Fotografija, snimljena 1890. s tornja katedrale pokazuje najbolje pobjednički nastup novoga Zagreba i izgibanje staroga. Generacija, koja sad nakon jedva četrdeset godina gleda s istoga mjesta Zagreb, jedva će se snaći. Sprijeda su još one zgrade i zgradice Vlačke ulice, kojih je odavna nestalo, kad je 1900. otvorena Palmotićeva ulica. U Draškovićevoj su ulici same nove jednokatnice, a u Jurišićevoj se ulici već dižu i dvokatnice, ma da tuda još protiče potok Medveščak, preko kojega vodi nedaleko City kavane most, Medveščak, koji će odmala oštrim zavojem skrenuti na zapad, tamo nedaleko, tada dovršene, jašione. Južnom dijelu Draškovićeve ulice nema dakako ni traga, u Palmotićevoj se diže smjelo već par trokatnica, a usred slike vidi se magazin koža firme Deutsch. Nigdje se ne vidi tako golema razlika u životu grada od prije četrdeset godina i onoga današnjega dana kao tu. Tada je Jurišićeva ulica malovaroška ulica, kojom teče potok, neravna i grbava, tako da se je moralo polaziti stubama u dubine do trotoara! A tako se poradilo svuda. Ne mislim nabrajati sve, što je tada učinjeno, ali spominjem kao tipove građevina onoga »tobože renesanskoga« doba: obrtnu školu, (dovršenu g. 1888.), Učiteljski dom iz g. 1889., zgradu Mirka Halpera na Akademskom trgu br. 4. (sagrađio je

1893. Zagrebačko sklizalište iza botaničkog vrta. U pozadini desno katedrala u gradnji. Na lijevo zgrade »Kola« i »Sokola«, do nje Hrv. Učiteljski Dom.

L. Hönigsberg 1886/7.), pa na Zrinjskom trgu kuću Kulmerovu (1889. sagradio A. Seć), dok je Gavellina kuća na Jelačićevom trgu već spomenuta. Tako je to bilo tada moda u cijelom svijetu, pa i u nas.

Unatoč sviju jada i nevolja, i domaćih i importiranih, raste Zagreb i razvija se, sprema se na još jači polet, da se opet jednom utvrdi staro pravilo, kako se Zagreb razvija baš onda najjače, kad mu je najgore. I tako dolazi treći kvinkvenij nakon potresa. Nestalo je već mnogo znamenitih ljudi iz prijašnjih dana, Kukuljević (1889.), pa Metel Ožegović, Žigrović-Pretočki, ban Mažuranić (1890.) združili se u ilirskoj arkadi na Mirogoju, a iste godine ode na vječni počinak zlokobni ban Levin Rauch. Imade i u životu naroda grijeha, koji se mogu i razumjeti i oprostiti grješnicima, mogu čak i za života, a pogotovo, kad sve prođe. Ali ima grijeha, koji se nikad ne praštaju, i nikad ne zaboravljaju, pa ni u onim narodima, koji rado zaboravljaju i rado praštaju... I malo kasnije poslije Raucha nestaje i nadbiskupa-kardinala Mihalovića, komu se mnogo oprostilo, a malone sve zaboravilo, da, zaboravilo i na njega samoga. Teško, da će ikada više doći vrijeme, kad bi Rim mogao poslati u Zagreb za nadbiskupa feldkurata revolucionarne mađarske vojske. Ali kao na prkos staroj zlobnoj Austriji živi brat bana Jelačića: grof se Juraj Jelačić ne daje s ovoga svijeta. Nakon onoga jasnooga govora u saboru 1861. umirovilo je njega c. i kr. podmaršala, a da se ukloni iz internacije u Celovcu, odreče se i čina i proživi u svojim Novim Dvorima još ravno četrdeset godina, pa umre kao devedesetšest godišnji starac tek 1901. Od 1873. bio je predsjednik Hrvatskog Gospodarskog Društva do svoje smrti. Pa kad je bilo odlučeno, da se pedesetgodišnjica toga društva svečano proslavi izložbom g. 1891., pristade on rado i obeća svaku pomoć. I 15. se kolozova otvorila ta najljepša zagrebačka izložba na tadašnjem Sajmištu, na istom mjestu, gdje se i prva prije dvadesetsedam godina održala. Doživjeli smo još i g. 1906. lijepu izložbu kojom je završio svoj rad Mallin, doživjeli i Zborove i prije rata, ali ove izložbe nije ni jedna kasnija priredba ni u kojem pogledu dostigla.

1893. Litografija u spomen izmirenja Strossmayera i Starčevića, koje nije dovelo do željene fuzije. — Amruš (kasniji magjaron), Š. Mazzura, Strossmayer, Starčević, Folnegović, Boroša, Rački, T. Smičiklas, Bresstyenszky, Kumičić, Dr. J. Frank.

Usred trga veliki bazen od cementa (koji se još i danas nalazi pod vestibulom kazališta), uokolo redali se paviljoni, od kojih bosanski i sada stoji, u Tuškancu, dok je paviljon braće Turković do pred koju godinu stajao nedaleko toga, a i glazbeni se paviljon na Josipovcu odupire još nekako teško vremenu. Strojarski je paviljan kasnije prenešen na novo sajmište, te je postao historičan 5. VI. 1903., kad je planuo, da se uzmože u metežu maknuti Khuen Onaj Khuen, koji je svečano 15. VIII. 1891. otvorio tu lijepu izložbu, a »bolesti radi« nije mu mogao odzdraviti predsjednik grof Juraj Jelačić. U debeloj je knjizi Janko Ibler opisao tu izložbu, donio i slike ljudi, koji su poradili upravo mladenačkim žarim na uspjehu te priredbe: Vukotinovića, grofa Kulmera, Andrije Jakčina, F. Gašparića, Fr. Kuralta, Ive Mallina, Milana Lenucija, Edmunda Kolmara itd., sve ljudi, koji su ostavili svijetlu uspomenu, da, još nekoji su i među živima. H. Krapek i Ivan Standl sačuvaše u brojnim slikama tu izložbu, koja je bila tim zanimljivija, što se je Dalmacija spontano onda Zagrebu priključila. Pa kad su Dalmatinci korporativno došli 25. VIII. u Zagreb, dočeka ih Zagreb svečano, a slijedeći dan otkriva se spomenik Kačićev, i ban Dalmacije, Hrvatske i Slavonije drži zanosan govor o značenju Kačićevom: ban grof Karlo Khuen Hedérváry! Pred Andrijevićevom kućom vidim bana u razgovoru s Rendićem, tvorcem spomenika, tada u naponu snage. A nije se pokazalo na izložbi tek sve, što se tiče gospodarstva u svim granama, već je priređena i umjetnička izložba, dakako tek većinom izložba tuđih umjetnika, ali uz njih su bila djela Mašića, Rendića, Quiquereza, pa Celestina Medovića, Cl. Crnčića, O. Ivekovića, M. Murata i Slovenca Ferde Vesela. I tada se 5. IX. 1891. povezli Zagrepčani novim prometalom, s konjskim tramvayem. — Zagrepčani mu odmah dali prišvarak: filoksera — sagrađenim na temelju ugovora s firmom Gautier, koja je prenijela koncepciju na društvo, koje je zastupao dr. Lj Schwarz. I tako ostade to sve do

godine 1910. Da, i s Botheom je ugovor glede električne rasvjete prihvaćen, ali ne izvršen. Senator Hudovski dobio je za svoj izvrstan vodič »Zagreb, putokaz za urodjenike i strance« potporu: bicikliste, koji su onda gotovo jedini reprezentirali javni sport, dobiše trkalište, a cijeli Zagreb dar Eduarda Priestera glazbeni paviljon na Zrinjevcu 22. II. 1891. A slijedeće će godine provesti onaj Khuen »izbore« uz apstinenciju »obzoraša«, gdje će od 88 mandata njegova stranka dobiti 79!

Da, teška je bila ta godina 1892., u saboru par pravaša, gradsko zastupstvo zamijenjeno novim, pod novim načelnikom Adolfom Mošinskim, Khuen je konačno i tu pobijedio. Na sreću je Mošinski bio čovjek, voljan rada, sposoban i u naponu snage. Ne samo da nije ništa omeo, već se svojski zauzeo, da se već prije spremljene velike osnove konačno i izvele. A trebalo je izvesti onaj golemi posao, koji je promijenio sasvim lice Zagreba, pa mu dao mogućnosti velikoga rezvitka: trebalo je izvesti kanalizaciju, te prebaciti Medveščak iz dosadašnjega korita i podati mu novo. Današnja generacija ne može sebi pravo ni zamisliti, kako je nekad izgledalo, kad je Tkalčićevom ulicom — tada se zvala »Potok« — tekao onaj prastari međaš između Kaptola i grada na Gričkim Goricama, da iza kuća na svjevernoj strani Jelačićeva trga pređe Bakačevom ulicom (tu je nekad bio drveni most), pa vijugavo dođe do Jurišičeve, gdje je danas glavna pošta učinio okuku, pa prešao tamo uz Palmotičevu ulicu i skrenuo istoku. Osnove su nakon dugih studija bile spremne, potrebite se svote stavile na raspolaganje, a cijeli je posao povjeren Slovcu Franji Tomšiću (1838.—1916.), koji je zaključkom zastupstva od 19. VI. 1891. primljen u službu za izvedenje toga rada. Kroz više od 35 godina nije se kod te kanalizacije nikakov defekt pokazao, a tek silni porast poratnoga Zagreba, oteščao je redoviti razvitak izvrsnoga djela, pa se sada mora nastaviti dalja izgradnja mreže u velikom opsegu, da se stvori mogućnost egzistencije za nenadano nadošle nove desetke tisuća žitelja.

Sustavna se kanalizacija grada počela izvađati g. 1892., a u glavnom je izvedena do konca g. 1895. sasvim po odobrenoj osnovci, osim izvedbe zbirnoga kanala, koji je napušten, kad su velike poplave od 27. III. i 28. X. 1895. pokazale njegovu nepraktičnost, pa je kasnije uz glavni kanal (dovršen 1895.) izveden u g. 1901. pomoćni kanal. Troškovi su kanalizacije iznosili do 1902. 1,664.570 kruna.

S preloženjem potoka Medveščaka počelo se god. 1896., kad je izveden dio od željezničke pruge preko tadašnjega Sajmišta (danas Račkovom ulicom) do Draškovićeve, pa odavde do križanja te ulice sa Vlaškom ulicom. G. 1897. izvedeno je prelaganje potoka u dolinu Ribnjaka do sadašnje Zvijezde, gdje je iza kuća u Novoj Vesi nestalo vrtova i vinograda, a danas tamo vodi najljepša i najšira cesta. Tamo na brijegu nasuprot nekadašnjega ljetnikovca biskupa Alagovića, kasnije doma obitelji Hagenauer, još su kao posljednji ostaci davno zaboravljenoga, nekad toliko slavljenooga »Franz Josefsgartena« nekotika egzotična drveta i komad kamenoga zaslona iz doba biskupa Alagovića. I to je sve, baš sve Pa godine 1898. dovršen je i posljednji dio prelaganja: onaj od Zvijezde do gradske mitnice, koji se sada nakon 34 godine dalje presvođuje. Za taj golemi rad prelaganja staroga Medveščaka potrošena je svota od 1,211.316 kruna. A uz te oveće radnje izvodile se omanje, no važne, tako je potok Kraljevec presvođen i Ilički trg 1892. dovršen. Te se godine uredio »Zeleni brijeg« za epidemijšku bolnicu, a »bogečko groblje« odstupljeno je vladi za gluho-nijeme, pa je doskora nestalo one male kapelice sv. Tomaša. U te se godine

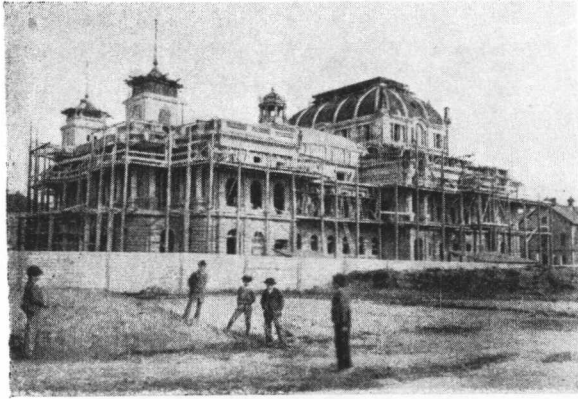
1894. E. Kumičić i Mile Starčević vode dra Antu Starčevića k polaganju temeljnog kamena za njegov Dom. U pozadini tek kuće u Gajevoj ul. 34, 36.

počelo upravo grčevito graditi, a mnogo je doprinijela izgradnja novoga kolodvora, koji je 1892. dovršen, pa je cijeli onaj kraj, koga na fotografiji Eduarda Kastiane iz g. 1888. vidimo još kao sklop polja, postao skupocjenim gradilištem, koje se do kraja stoljeća posvema izgradilo. Tada je od 26. X. 1891. bio odjelnim predstojnikom dr. Iso Kršnjavi, a kao da je slutio, da mu nema dugoga boravka na tom mjestu (ostade do 9. VIII. 1896.), poradio je i on grozničavo, da što više u što kraće vrijeme izgradi. On sam dobar slikar (na žalost je njegova najbolja slika propala kod požara Crnčićeva ateliera), poznavać umjetnosti, nekada prijatelj Strosmayera i uređivač njegove galerije, pobrinuo se za umjetnost i za umjetnike, pa sagradio prve ateliere za njih. U god. 1893. zamišljena je gradnja crkve sv. Blaža na Ciglani, a ne na već prije određenom zemljištu, pa je Vancaš načinio za tu građevinu nacрте, koji nisu dakako nikada izvedeni, jer je tek daleko kasnije izvedena osnova Kovačićeva na prvotno određenom mjestu.

1893. pošli su na počinak drugovima u Ilirsku arkadu Lj. Vukotiniović i Mirko Bogović, a obojici je narod zaboravio njihov odmet k magjaronima, sjećajući se zahvalno njihovoga iskrenooga i velikoga rada u ilirsko doba. A 15. VI. 1893. pridružio se svojim drugovima i grof Janko Drašković, koji je 1856. umro u Radgoni, a narod je svečano prenio njegove kosti u Zagreb: u bjelini stupale su djevojke uz bezbrojne vijence za lijesom onoga, koji je njihove bake nekad pozivao u ilirsko kolo s njemački pisanim: »Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter...«

Grčevito se radi posvuda, da se dolično dočeka konac trećega petogodišta nakon potresa. U g. 1893. zasjalo je prvi put pedeset Auerovih žarulja u Zagrebu, kad do realizacije ugovora o stvaranju električke centrale nije došlo. Gradi se i dalje mnogo: nova je preparandija dovršena 1893., Društvo sv. Jeronima sagradilo je sebi palaču 1892., zaklada »Narodnih Novina« napustila je staru tijesnu sgradu nekad dvore grofa Keglevića, gdje se uselila tada kafana Weiss, pa je sebi sagradila veliku palaču 1893. za 174.000 for., nasuprot sveučilištu. A i nasuprot starih »Narodnih Novina«, tom sijelu magjaronskoga kasina, izmijenilo se lice sasvim: mjesto staroga

1895. Izgrađuje se novo kazalište.

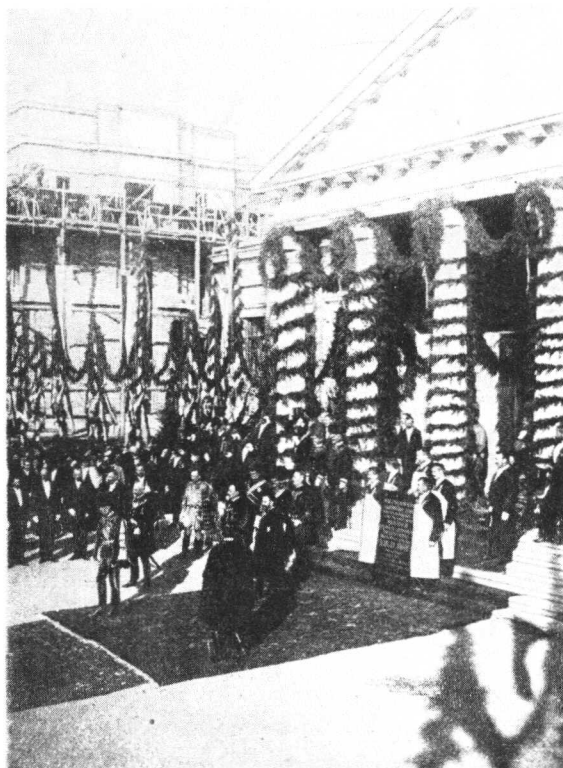
patrijarhalnoga »Mohrenwirtha« nastane tamo velika kuća, u kojoj se namjestila kavana Bauer (»Croatia«). Kršnjavi je odlučio, da sam sagradi zgrade za potrebne nove srednje škole, te utanačio s gradom, koliko će i šta će doprinositi za gradnju i uzdržavanje, kad je definitivno napuštena ideja, da se Petrinjska vojarna upotrebi za škole. Tako je po planovima berlinskih arhitekta Hülsner und Häusler izgrađena velika zgrada za srednjoškolske zavode na onom trgu, koji je dugo vremena nosio ime bana Khuena, a sada Wilsona, a bog zna, kakovo će još nazivlje dobiti. Upravo dramatski prikazuje Kršnjavi, kako je on sa ostalom dvojicom odjelnih predstojnika nagovorio bana Khuena, kad se tamo desio Hellmer na izgradnju novoga kazališta, a ban se nije ni najmanje opirao. 14. V. 1894. počelo se s gradnjom po malo preinačenom dosta šablonskom starom planu Hellmer i Fellnera, kako su ga zamislili i spremili za gradilište u Ilici još g. 1881., a pod nadzorom vlade bude sada ta zgrada dovršena na vrijeme do 15. X. 1895., a do toga se vremena dogradio i pregradio stari Glazbeni Zavod podignut 1875.

14. X. 1895. došao je dakle Franc Josef da novosagrađene zavode otvori, da dade blagoslov radu svoga bana Khuena, i to dakako u pratnji magjarskog ministra predsjednika baruna Banffyja. Kralj u magjarskoj generalskoj gali, sve uokolo u magnatskim odijelima i fracima, posvuda slavoluci i zelenilo. Kralj je izjavio svoje zadovoljstvo zbog velikog napretka, načelnik mu je rekao, »kako je nagodbom otvoreno široko polje samoprave, da je tako Hrvatska i Slavonija postala gospodarom svoje sudbine u najvažnijih granah svoga narodnoga života«. I tako dalje, kako je to bivalo i biva kod takovih ispraznih dogodovština. A pravu su riječ iz duše naroda rekli hrvatski djaci, kad su na Jelačićevom trgu »pripalili« malo magjarsku zastavu Bilo je galame i graje dosta, i u zastupstvu i u saboru, ali ni Magjari, niti već onda omatorjeli Franc Josef nisu razumjeli taj bljesak, kao što nisu razumjeli ni kasnije mukle grmljavine Žerajićeva hitca u god. 1910. niti čuli prasak Jukićeva revolvera od 8. VI. 1912., još manje hitac Dojčićev od 18. VIII. 1913., tek su čuli hitac Gavrila Principa

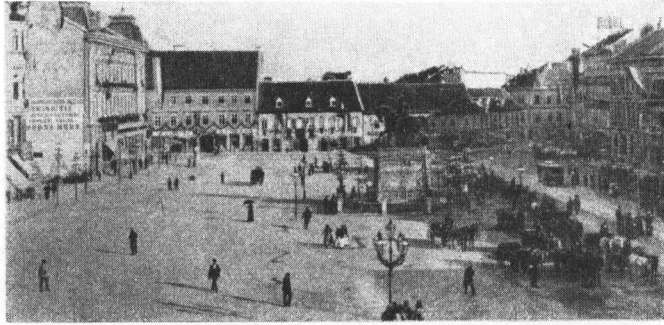
Nekoliko slika moglo bi pokazati stepen tadašnjega stanja razvitka grada. Pogled s krova novoga kazališta prema istoku pokazuje još velike praznine. Prednji dio Marovske ulice posve neizgrađen, tamo su još ostaci gradskooga majura, koji je do nedavno davao ime ulici (Marovska). Istom

1895. Pogled sa novog kazališta na Marovsku (sada Masarykovu) ulicu. Nema još zgrade »Obzora«, nema kazališne kavane, tu je još gradski majur (maroš), koji je dao ulici ime.

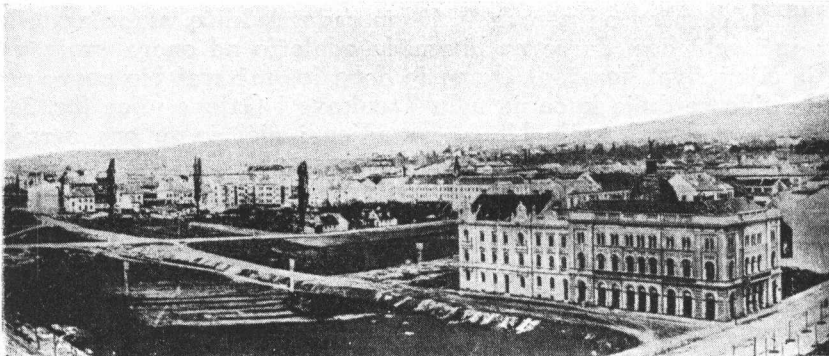
Zagreb 1895. Triumf Khuenov. Franjo Josip I. posvećuje novu zgradu gimnazije i realne gimnazije.

1895. Zagreb, Jelačićev trg, ukrašen za doček Franje Josipa. U pozadini stoje još sve — sada odstranjene — kuće, ulaz u Jurišićevu još je tjesnac kod Mrazovićeve kuće. Rasvjetu pripremio Mlečanin Zentilomo.

1897. Pogled na Donji grad Zagreb s tornja katedrale. Snimio A. Stiasni.

Zagreb 1897. Mihanovićeve ulice u zametku. Do Starčevićeva Doma tek 2 kuće.

Zagreb 1930. Isti predjel grada nakon 33 godine.

1897. sagradit će sebi »Obzor« svoju palaču, a 1898. nastat će kuća, gdje je smještena Kazališna Kavana, dok će još godinama ostati susjedno zemljište prazno, da 1904. tu Viktor Kovačić podigne svoje prve gradske kuće. Iza »Kola« i »Sokola« nema još ništa, tek stara plinara drži stalno svoje mjesto od god. 1862. Na brzu ruku uređen je predjel pred novim kolodvorom, koji je kasnije parkiran dobio ime Trga Franje Josipa, a sada je, kako sam već napomenuo, to Trg kralja Tomislava... A nasuprot novoga kolodvora dovršen je u ono doba Starčevićev dom, što mu ga je narod sagradio, da barem posljednje dane tamo provede. Pa doista, dru. Anti Starčeviću nije toga doma trebalo! On, koji je u žilavoj i neumornoj borbi protiv »Austrie«, »Madjarolaca«, »Slavoserba« proveo sav život, ne mareći, neće li se naći i u tamnici, gdje se i doista znao naći, on, koji je u doba najgore khuenovštine, kad je bio »Verkehrssprache« njemački, kad je bila provokacija priznavati se Hrvatom, on je ostao sam sebi dosljedan. Pa i oni, koji se ne mogu i ne će složiti s njime u načinu kojim je vojevao, morat će mu priznati, da je svojim gotovo asketskim životom, provedenim u maloj sobici Kukovićeve kućerine, dao posvetu svem svojem životu, i primorao i protivnike, da mu priznaju čistotu ideala za koje se borio, »za da budu verno izvršeni«. Upravo samilosno gledaš sliku, gdje u pratnji Evgenija Kumićića i Mile Starčevića polazi starac na posvetu temeljnoga kamena svoğa doma, okružen od naroda, koji mu radosno kliče, stupa zastajkujući i skrivajući sebi lice, da se ne bi možda odalečio od onoga svojega puta, kojim je cijeli život koračao! U ono je doba još taj kraj bio posve prazan: u zaleđu vide se dvije kuće na uglu Trenkove i Gajeve ulice (br. 34 i 34) nu za osam godina kasnije bit će izgradjen i dići će se ona zgradurina, na kojoj će osvanuti: Magyar kir. Államvasutak! Tada je on, Ante, već odavna snivao vječni san na šestinskom groblju, kamo se doskora sklonuo i njegov sinovac i sapatnik dr. David Starčević. Nelijepi spomenik Rendičev, možda njegovo najslabije djelo, nikako ne spada za obilježje groba čovjeka, koji je i u svem životu i u svojoj borbi bio jasan i određen jednostavan, pa mrzio svaku suvišnu pompu.

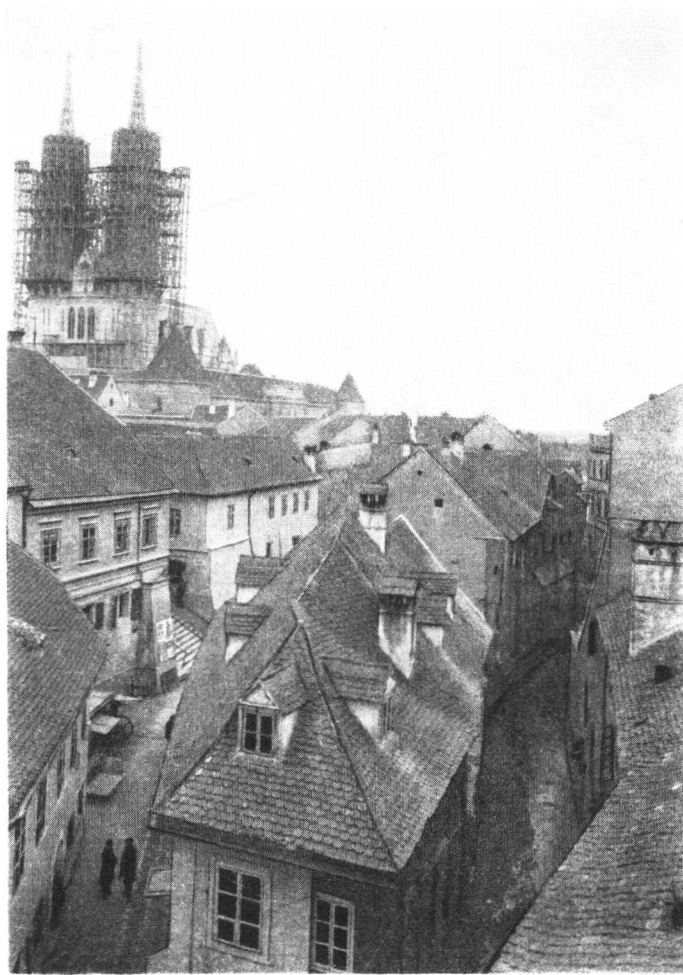
A u arkadu se na Mirogoju, onu veliku sklonuo još 13. III. 1894. dr. Franjo Rački, taj tijelom tako malašni, a duhom silni učenjak, borac i eto do smrti vjeran pomagač biskupu Strossmayeru, koji ga nije svega svoğa

daljega vijeka — a preživio ga je za više od deset godina — prežalio. Onaj mali ministrant, koji mu je na 9. X. 1880. kod rane mise ministrirao, kad je zatutnjio potres, Rudolf Valdec, izradio mu je poprsje-spomenik, na grobu, možda najveće svoje djelo. Khuen je ostajao, a ljuti i opasni protivnici popadali u grob, mnogi, kojim je on grobove zblizio. Ali ideje nije ubio, jer su došli i dolaze novi borci, koji se kao i onda bore za iste ciljeve, tek sa različnih fronta. I zbililo se onako, kako je napisao Franjo Rački 2. XII. 1883.: »On (Khuen) dolazi s programom »Pester Lloydovim«, ali ne će opraviti ništa!«.

S vremenom postaje nekako Zagreb »hoffähig«: 1894. odlučeno je, da tu stalno prebiva nadvojvoda Leopold Salvator, što se i zbililo, ma da su Magjari to nerado snosili. Tu su se i nekoji erchercogi rodili, među njima i Rainer, po kojem se dugo vremena zvala današnja Žerjavićeva ulica, a umro je tek nedavno. Pa i kraljica Jelisava blagoizvoljela je 7. IX. 1896. dati previšnju dozvolu, da se jedna ulica okrsti njenim imenom, tek je svih tih »previšnjih« austrijanskih ulica nestalo Danas je to Klaićeva ulica.

Grad otkupljuje stare kuće na Margaretskom trgu br. 3, 5, 7, pa znamenitu »političku« krčmu »K bijeloj ruži« u Vlaškoj ulici u g. 1895., da ih dade 1897. porušiti, te tako stvori Preradovićev trg. Otkupljuje staru kazalištnu zgradu za 50.000 for., da tamo sagradi novu dvokatnicu za 60.000 for. za uredske svrhe (g. 1897.). Te se godine dovršava i nova cesta na Sljeme, a kad je dovršeno preloženje Medveščaka (silna je poplava Medveščaka još na rastanku s njim zadesila Zagreb 10. i 11. VI. 1898.) kupi grad Streinovu kuću na uglu nekadašnje Jurišićeve ulice, te je dade porušiti, a 1899. bude Jurišićeva ulica, gdje se nekad išlo uzbrdo i nizbrdo poravnata, tako da se je jedva prepoznavala. Zbog kanalizacije srušena je i Huthova kuća uz Splavnicu na Jelačićevom trgu, a tijesnu Bakačevu ulicu proširise tako, da su g. 1899. porušili čitavu desnu stranu gornjega dijela te ulice, napose kuću Fellnerovu i lijepu Roberičiniu, koju je nekada majstor Felbinger za biskupa Alagovića sagradio. Pa do danas nije riješeno pitanje, što će se tamo izvesti. God. 1897. počelo se s gradnjom Umjetničkoga Paviljona, koji je god. 1898. bio dovršen, te 7. VI. 1898. preuzet. Te je godine definitivno ustanovljeno, da će se crkva sv. Blaža graditi na raskršću Prilaza i Primorske ulice, a napuštene su definitivno osnove za gradnju na križanju Prilaza i Krajiške ulice ili na Ciglani.

Sa tornja sv. Kralja snimio je A. Stiasni g. 1897. sliku cijeloga tadašnjega Zagreba u pet dijelova, izvrsne, dragocjene slike, a papirnica Hribarova izdala je snimak Zagreba, gledan s novoga kolodvora. Osobito je zanimljiv pogled na Novoveški kraj (na Stiasnijevoj slici). Od Ribnjaka do Zvijezde još su polja i vrtovi. Gornji je grad prilično nepromijenjen, a u pozadini vidi se početni razvitak Josipovca sa kojih dvanajst vila, gdje ih danas imade i četiri puta više. Najzanimljiviji je pogled na Donji grad. Te je godine sagradio »Obzor« svoju kuću u Marovskoj ulici, ali suprotna je strana ulice još pusta i netaknuta. Iza kazališta, tamo na početku Savske ceste diže se vatrogasni toranj uz spremište, niže se vidi već svršena šumarska akademija, još stoji dakako stara plinara, a stari »teaterski grunt« u Ilici pročišćen je posvema, odstranjene su stare kuće na Preradovićevom trgu (koje su zbog dvojih izlaza bile omiljele kod demonstracija!), pa se sve spremilo za gradnju nove palače Prve Hrvatske Štedionice, koja je svoju palaču u Dugoj ulici od g. 1882. napuštala. To je

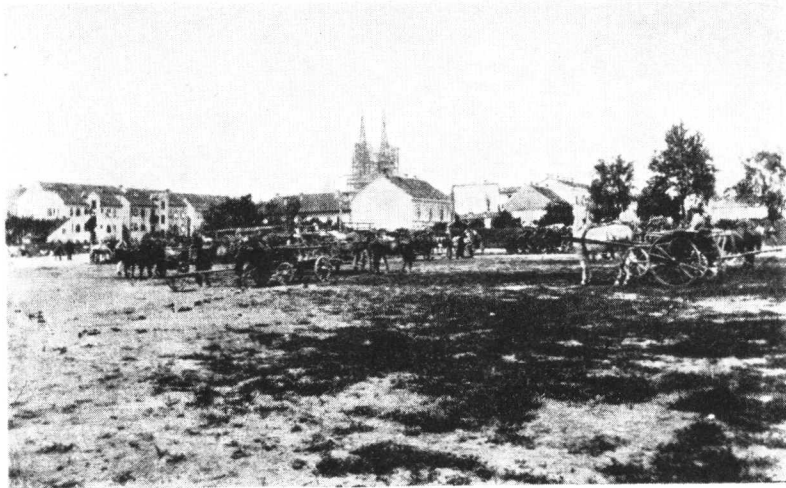
Okolo god. 1898. Ulaz na Dolac. Sprijeda stoje još stare kuće, mimo kojih prolazi korito Medveščaka iza kuća na Jelačićevom trgu do Bakačeve ulice. Sada 1928. sve je to porušeno. Snimio Antonini.

u predratno vrijeme bila zapravo posljednja građevina, za koju je vladao velik općeniti interes, pa kad je ta dovršena izgrađeno je uskoro i sve uokolo, te su nastale ulice Mirka Bogovića i baruna E. Jelačića. Ilica se polako mijenjala: novi ilički trg već je bio izgrađen, pa ma da je na Prilazu još mnogo toga bilo neizgrađeno, napredak je ipak bio golem. Velikom se energijom radi na izgradnji Akademskoga trga i trga Franje Josipa, koji će do 1900. biti posve dovršeni, a uz Starčevićev dom niču redom kuće, počeci Mihanovićeve ulice. Za koju se godinu izgrađuje i sadašnji Svačićev trg, pa se i tu primaknuo grad do pruge, koja već nakon dvadesetak godina koči razvoj grada prema jugu, te se već pomišlja na izvedenje prvoga podvožnjaka, pa se za potrebito zemljište prema Mira-

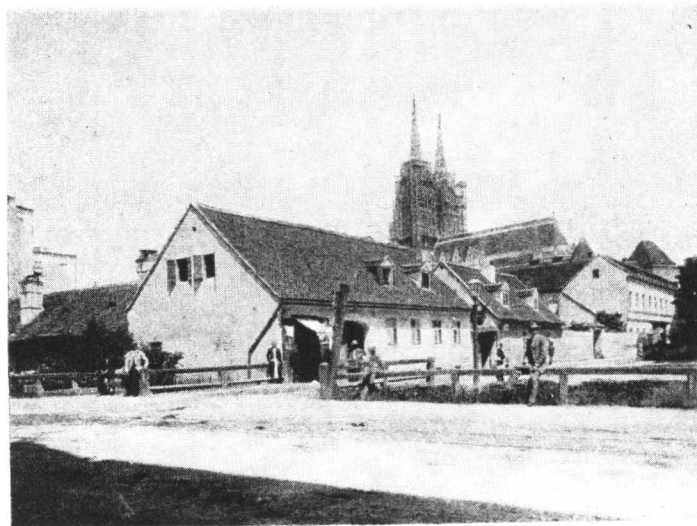

Iz vremena velikih kanalizacionih radnja u Zagrebu. Gradnja kanala na Jelačićevom trgu godine 1898.

marskoj cesti izdaje 140.000 K (u g. 1901.). Hrvatski Sabor stvorio je 11. IV. 1899. zakon, kojim se gradu Zagrebu priključuje cijela porezna općina Lašćina i dio porezne općine Resnik pa je teritorij grada povećan malne za polovicu, za 11.000 rali. 30. VI. 1900. prešla je plinara nakon dugih sudskih rasprava nagodbom u ruke gradske općine za svotu od 1,100.000 kruna, ali tek za 11 godina nestat će stare plinare sa svog prvobitnoga mjesta, da poda mogućnost brze izgrade cijeloga kompleksa. U proljeću 1901. porušene su kuće br. 24, 26, 28, 30, 32, 34, 34-a u Vlaškoj ulici i otvorena je tako Palmotićeva ulica do Vlaške, korigirana je nekadašnja Ružična, sada Kurelčeva ulica i stvorena mogućnost, da se započne na mjestu, gdje je nekada tekao Medveščak, gdje je stajala stara Kovačnica s gradnjom nove poštanske palače, koju je mađjarski erar izveo do g. 1904. u svom tobože »nacionalnom« stilu. Općina nabavlja te godine

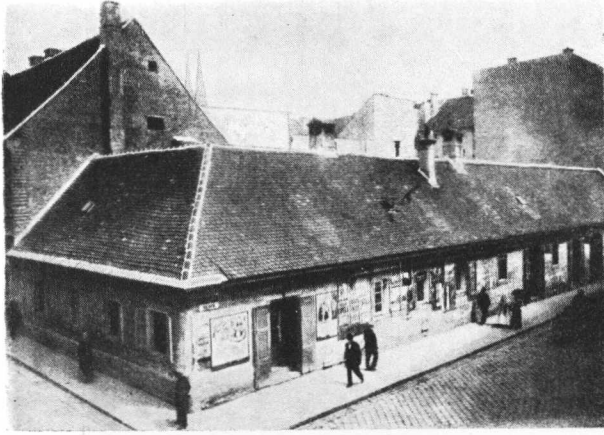

1898. Zagrebačko »novo« Sajmište na Zavrtnici od god. 1890. do 1920.

1898. Ružična ulica (danas Kurelčeva); kroz Jurišićevu teče Medveščak, preko njeg vodi most u Ružičnu do Streinove kuće. Sve je porušeno; na uglu stoji sad kuća s apotekom Pecinovski, a nasuprot zgrada pošt. i brzjav. direkcije.

još potrebite nekretnine za otvorenje Svačićeva trga, kupuje kuću Ane Dobranić na Zrinjskom trgu br. 7, pa Gnezdinu u Petrinjskoj ulici br. 16, da se omogući izgradnja Antolkovićeve kuće i tim stvori ulaz u Gjorgjičevu ulicu. Te se godine izvodi kasnije važna Mošinskova cesta, od Radničkoga dola do Josipovca pokraj sirotišta, kojom se uskoro izmijenio sasvim oblik onoga kraja. Te je godine primljena osnova za veliko proširenje vodovoda, koju je izradio Milan Lenuci, tako da će odslije moći i

1899. Ugao Nikolićeve i Gajeve ulice. Danas je tu »Marijin dvor« od god. 1900.; sagradio ga Reininghaus. Ovo je ostatak stare gradske pivare, kasnije gostionica Dimlinger.

1930. »Marijin dvor« u Nikolićevoj ulici.

visoko položeni dijelovi grada dobivati vodu. Povećan je zaštitni rajon vodovoda, nabušeni su novi zdenci, a sve je izvedeno — s nekim promjenama — u g. 1903., kad je na Kolmarovom zemljištu u Tuškancu sagrađen novi rezervoar za 5.000 kub. met. vode, a na Prekrižju drugi manji za 1000 kub. met., te su nabavljeni novi strojevi.

To je vrijeme loma i u arhitekturi; dodijalo je ono tobože renesansno građenje, i javila se secesija, koja je u teoriji mnogo više obećavala no što je u praksi provela. Značajna je zamjena nekadašnje stare gradske pivare, kasnije poznate gostione Dimlingeričine, na uglu Nikolićeve ulice, gdje je Reininghaus podigao veliku palaču još u renesanskim oblicima

God. 1900. Život u Ilici onih dana. Kuće na lijevo sad su srušene.

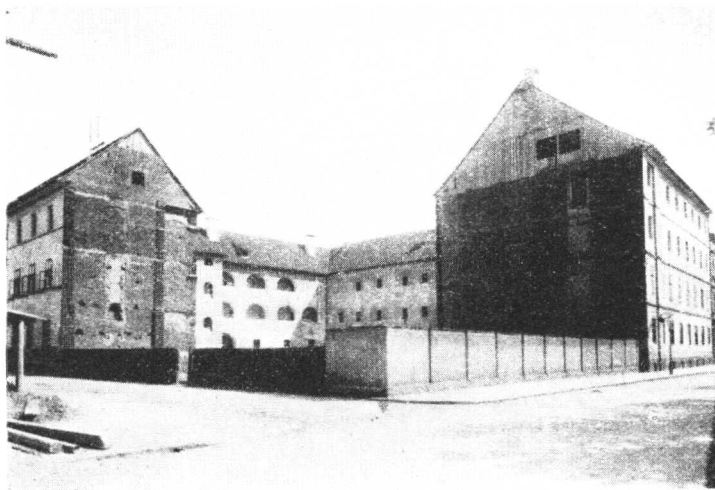
1900. Tu će se uskoro probiti Palmotičeva ulica, pa se sve stare purgarske kuće (»Medičarna«) porušile.

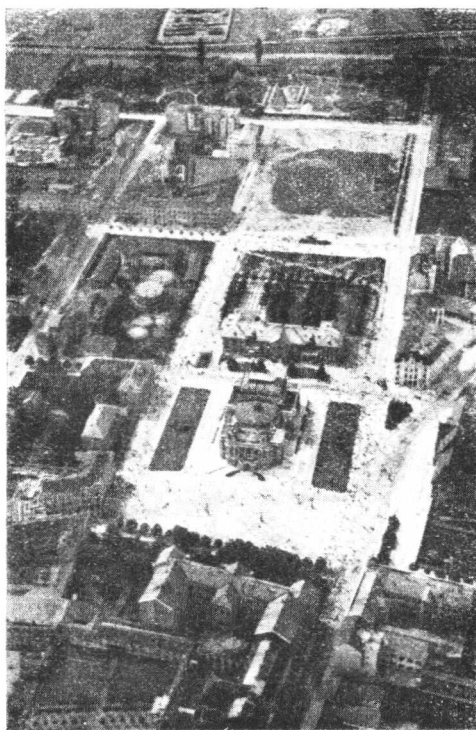
Do god. 1907. Markov trg u Zagrebu sa starom Sabornicom i Gradskom ljekarnom (nekad gostiona »Fortuna«). Tada je tamo sagrađena velika vladina palača.

Zagreb 1902 Mesnička — Frankopanska ulica — Ilica; ģordon vojske zatvara ulicu radi nemira, izazvanih od Khuena.

1903. Petrinjska vojarna, dio prema Zrinjskom trgu. Tu je od god. 1904. zgrada Hipotekarne banke (danas Udružene banke).

Zagreb, 1904. Snimak iz zrakoplova »Turula«. Kazalište, »Kolo«, »Sokol«, Stara plinara, grade se kuće u Marovskoj ul. Nema dakako još nove sveuč. knjižnice.

God. 1900. Zapadna strana Jelačićeva trga sa Fellerovom kućom na uglu Jurišićeve ul.

11. VI. 1903. Ban Khuen Héderváry posljednji put na tijelovskoj procesiji u Zagrebu. Iza njega: Spevec, predsjed. stola sedmorice, podban Krajcovic, odjel. predstojnici V. Klein i Armin Pavić.

g. 1900., a već 1901. zamjenjuje malu neuglednu purgarsku kućicu u Ilici, apoteka Pečićeva zgradom u formama secesije. U to se doba rađa Fellerova reklamna kuća na Jelačićevom trgu (sada također moderno izfrizirana), zidaju se kuće Kolmarova i Radova na sjevernoj strani Jelačićeva trga, gdje će 1907. kao posljednja pristupiti nova Popovićeva palača s Meštrovićevim reljefima. Trgovačko obrtnička komora dići će 1902./3. svoj novi dom nasuprot »Sokola«, pa će vatrogasni toranj i spremište odseliti na sadašnje mjesto, a tamo će se do zgrade šumarske akademije uskoro sve izgraditi. God. 1903. riješena je sudbina Petrinjske vojarne,

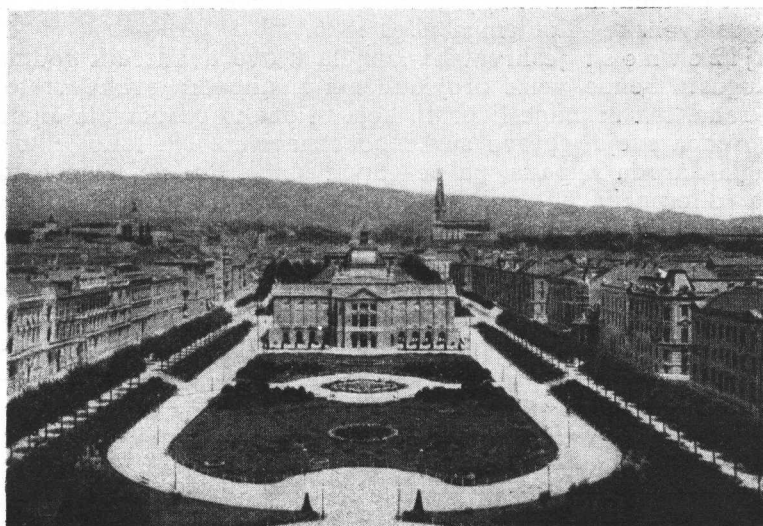

11. VI. 1903. Mariborski c. i kr. draguni za zaštitu Khuenovu na tijelovskoj procesiji u Zagrebu. Petrinjska ulica još nije od Sudničke probijena.

koju su htjeli adaptirati sad za gimnaziju, sad za medicinski fakultet, pa je općina dala 190.000 K za adaptaciju njenu u uredske svrhe, dok je onaj na Zrinjskom trgu sa neizgrađenim dijelom kupila Zemaljska hipotekarna banka, te je 1904. tu izgrađena velika palača, pa je tako i Zrinjski trg gotovo sav bio izgrađen. Nestalo je Medveščaka, nestalo je tornja Svetoga Kralja, mjesto kojeg osvanuše iza upravo monumentalnih skela dva sušičava nova tornja, za koje je jedini g. Bollé držao, da su gotički, nestalo je definitivno staroga Zagreba, a nestalo je i Khuena! Pa kad se je slijedeće godine dignuo zrakoplov »Turul« nad Zagreb vidio je novi Zagreb, koji se unatoč svega pritiska iščahurio iz staroga, pa nam to po-

Zagreb 1906. Ovako je izgledala Kamenita ulica, gdje se danas nalazi jednim pročeljem nekadašnja vladina palača.

1903. Zagreb sa zgrade drž. kolodvora. Isporedi sliku iz god. 1880. s istog mjesta!

kazuju snimke s »Turula«, snimke Julije Hühna i pregledna snimka Brusine iz toga razdoblja, koje su danas već postale rariteti. Cijelo žiteljstvo grada (uračunavši i vojništvo) iznosilo je

- u g. 1880. : 30.830 duša, nastanjenih u 6.686 stanova,
- u g. 1890. : 41.481 duša, nastanjenih u 8.864 stana,
- u g. 1900. : 61.992 duša, nastanjenih u 13.687 stana.

Porast je u razdoblju 1890.—1900. napadno velik, a samo se djelomice dade protumačiti preinakom upravnih područja, te početkom promjene u sastavu žiteljstva, jer će pomalo Zagreb prestati biti s a m o politički i upravni centar, već će se lagano promijeniti u industrijsko i trgovačko čvorište, koje će tri decenija kasnije, prebrodivši sve ratne nevolje, podati mogućnost egzistencije i trostruko većem broju ljudi, kako se to pokazalo i sada, kad Zagreb ima već 185.581 stanovnika.

Statistički podaci osvjetljaju život i kretanje žiteljstva u Zagrebu kroz sve decenije, a čini mi se, da je najvažnije posmatranje žiteljstva, koje je doseobom u Zagreb unapredilo materijalni razvitak grada i intenziviralo njegov duševni život. Ovo neprestano dolaženje ljudi iz sviju krajeva Hrvatske-Slavonije, pa iz Dalmacije i Bosne, koji svoje osobine ovamo prenašaju, pa se pomalo stapaju u jedno sa starim zagrepčanima, sve je to dovodilo do toga, da se može opažati doduše od vremena do vremena neki zastoj, ali nikad mrtvilo. Zagreb je postao i ostao od dana današnjega književni centar hrvatski, s kojim su ostali povezani i oni književnici, koji nisu trajno u Zagrebu boravili. Da, ni oni, koje se redovno smatra kao najjače reprezentante osebina zagrebačkih, nisu redovno rođeni zagrepčani. Moglo bi se dapače s pravom ustvrditi, da se većina tih ljudi ne bi nikada prihvatila svoga rada, da ih Zagreb nije na to priveo. Sve institucije, što ih je minula epoha stvorila, održale su se i u ovom teškom razdoblju, a održale su se i do danas, tek je bez opravdanja nestalo Hrvatskoğa Gospodarskoğa Društva. A upravo je začudo, da su sve od reda mogle napredovati, kad se sjetimo, da je vlast (Khuen) uskratila jednom Franji Račkom potvrdu za predsjednika Jugoslavenske Akademije u g. 1886.

K n j i ž e v n o s t je hrvatska iznijela u ovo dvadesetk godina poslije smrti Augusta Senoe velik broj odličnih zastupnika svake vrste stvaralačkoga rada, tek ni jedne ličnosti, koja bi onako označivala cijelu epohu, kako je Senoa svoju, gotovo suvereno označivao. Nu tako je to bivalo i kod drugih naroda Zapada, pa će glavni uzrok biti ne u ličnostima, već u velikoj diferencijaciji, koja se pokazuje u svim granama literature u to dvadeset godina, tako, da literarni historici muku muče, da nekako svrstaju u srodne grupe sve te zastupnike realizma, simbolizma i svega do »Moderne«. Onaj ogorčeni boj Starih i Mladih, koji se vodio poglavito u »Matici Hrvatskoj«, razumljiv je kao oporba svake mladosti u želji za napretkom, a značajno je, da se ponajžešće rasplamsao u godini 1903., koju smo spoznali kao kobnu godinu prvoga reda ne samo za Hrvatsku, već i za svijet. I baš je eto te iste godine prestao izlaziti »Vienac«, časopis od najvećega znamenovanja za hrvatsku knjigu od g. 1869., časopis, koji je bio amanet »starih«, pa kad bi ga i povremeno puštali u ruke mladih, uzimali bi ga redovno natrag. No kad su vidjeli, da će ga morati sasvim prepustiti mladima, radije ga napustiše. Klaić je napisao iskreno: da više nije mogao zadovoljavati baš ni jednoj struji, pa ga stoga nije ni jedna struja iskreno i odano ni pomagala. Ta je kobna devetsto treća pokopala i sarajevsku »Nadu«, Prazninu pokušavaju ispuniti »Mladi« sa kratkotrajnim »Životom« (g. 1900.) pa kasnije sa »Savremenikom« od g. 1906.

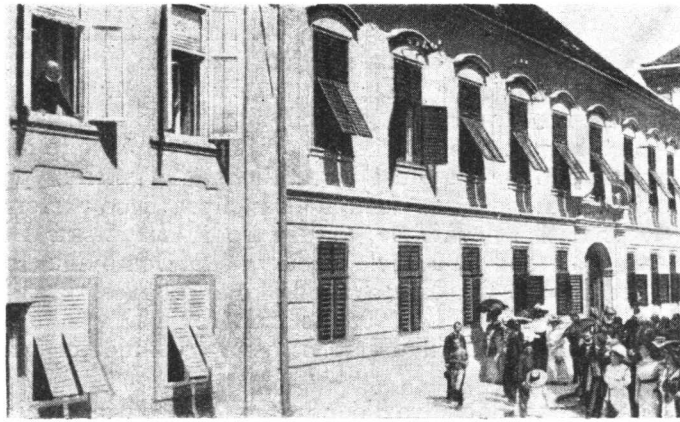
K starim časopisima i listovima pristupaju do g. 1890. politički dnevници: »Srbobran« od g. 1884., »Hrvatska« i »Agramer Tagblatt« od g. 1886., kao strukovni list nastaju »Vijesti društva inžinira i arhitekata« god. 1881. koje i danas s promijenjenim naslovom postoje, pa »Glasnik naravoslovnog

društva« od g. 1886. Od g. 1888. izdaje knjižara Kugli »Dom i Sviet«, koji se održao sve do g. 1923. Nije tek literarni časopis, već se obraća na šire slojeve, kojim se donosi zanimljivosti daleko više iz svijeta no iz doma. U svem je 1890. izlazilo u Zagrebu 37 časopisa, a pet godina kasnije iznosio je broj listova 51. U tom je razdoblju nastala »Prosvjeta« (1893.) nakladom tiskare Scholz-ove kao list za obitelj, a donijela je dobrih stvari, te se osvrtna mnogo na prošlost i sadašnjost Hrvatske, pa i ostalih južnoslovenskih zemalja. Kad je došlo u stranci prava do preloma, prestade 31. XI. 1895. izlaziti »Hrvatska«, pa se rodi »Hrvatska Domovina« i »Hrvatsko Pravo«, a god. 1900. izlazi »Hrvatska Domovina« pod imenom »Hrvatska« (redaktor Fran Folnegović), koja je prestala 24. III. 1903. nakon fuzije s obzorašima. G. 1903. izlazilo je u Zagrebu 65 listova, »Srbobran« je poslije poznatih demonstracija promijenio ime u »Novi Srbobran«.

Kako je cijelo ono doba tražilo nove puteve, pa se razilazilo različnim stazama stvorila se književnost na oko pocijepana, a opet bujna. Djela Gjalskoga, Kumičića, Ante Kovačića, Vjenceslava Novaka, Kozarca, Kranjčevića, Vojnovića od starijih, pa do Vidrića, Matoša, Domjanića od kasnijih nisu nikako zamrla; eto, baš se sada štampaju ponovno djela V. Novaka nakon 40 godina. I sve je to nastalo u onim teškim danima, što ih je proživio svijet, a napose mi u Hrvatskoj, u doba kad je već počela agonija države, kojoj smo pripadali.

Manje ćemo biti zadovoljni s n o v i n s t v o m, koje je kao odraz onih teških dana i svađa životarilo, zaboravljajući ili pregledavši, da svijetom počinaju kretati druge sile, da se nameću nova, veoma važna pitanja. Ali dok je još Fridrih Veliki kazao: »Gazetten sollen nicht geniert werden«, kod nas se sve uradilo da novinstvo tek djelomice uzmožne ispunjati svoju zadaću. Manifest u Beču izdan o Duhovima 1903., a potpisan od dalmatinskih zastupnika na carevinskom vijeću, navodi i veli, da su pod Khuenom 102 novine bile 3702 puta zaplijenjene, a »Narodne Novine« — koje su i same je d n o m bile zaplijenjene! — donose u broju od 18. V. 1903. 15 (petnajst) zaplijena! Sam »Obzor« bio je u 20 g. 958 puta plijenjen. Kako je Zagreb te zaplijenjene stvari redovno čitao, vidjelo se, da je većina tih zakonski provedenih zaplijena bilo protuzakonito šikaniranje novinstva, koje je tek za bana Cuvaja kasnije još i pojačano. Posljedice nisu izostale.

U ovom se razdoblju razvila umjetnost u Zagrebu. Od naših ranih umjetnika umre Quiquerez 1893., ne dostigavši svoje mete, Nikola Mašić proživi u radu do 1902., stvorivši znatan broj izvrsnih radova, koji su i vrijeme preživjeli. Kao kipar radio je jedini Rendić, nu već onda smalaksao: njegov je spomenik Petru Preradoviću, poklon Miletićev gradu Zagrebu, otkriven 23. V. 1895., slabo djelo, a kasnije su mu radovi još slabiji. U visokoj starosti živi Rendić još i danas. G. 1891. priredi Kršnjavi u prostorijama Obrtne škole međunarodnu izložbu, a čim je postao odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu, poradio je mnogo za razvoj umjetnosti, sagradio ispočetka skromne ateljere, koji su kasnije ponovno povećavani, doveo u Zagreb Bukovca, Medovića, Crnčića, Csikossa, pa kasnije Frangeša i Valdeca, pa dao umjetnički ukrasiti palaču bogoštovlja i nastave, dakako na renesansni način, jer da »smo prožeti duhom toga duševnoga pokreta«. G. 1894. uzmožli su hrvatski umjetnici sami prirediti svoju prvu izložbu s uspjehom. Ma da su oni od reda bili djaci akademika

8. VI. 1912. Ban Cuvaj prima poklon učiteljstva na Markovom trgu na dan atentata Luke Jukića.

bečkih i Münchenskih, nisu se mogli uživiti u zamisao svemoći renesanse, već su osjećali revolucionarni duh novoga doba, pa su im djela — barem kod najboljih — uvijek nekako odsjev doba, kad je zamirala privlačiva snaga Münchena, a porasla snaga Francuske, koja je ostala uvijek svježim vrelom umjetnosti dok je to u Italiji odavno presušilo. Dolazilo je i u nas do sporova i do secesije: u svojem »Pogledu na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba« (»Hrvatsko Kolo« I. 1905.), prikazuje to Kršnjavi dosta objektivno sa svoga stajališta. I kad su mu tada mladi utekli i složili novo »Društvo hrvatskih umjetnika«, prirediše oni u novom umjetničkom paviljonu prvu izložbu u veljači i ožujku 1898. U lijepo opremljenom »Hrvatskom Salonu 1898.« skupili su u reprodukcijama sve svoje najbolje radove: Bukovac, Csikoss, Frangeš, Valdec, Kovačević, Robert Auer, Crnčić, a uz to su se svi literati tadašnjice našli, da kažu svoju budi programatski, budi kakovim drugim prilogom: Gjalski, Ivanov (dr Dežman), Begović, (koji se onda zvao Xeres de la Maraja), Artur Grado (Benko), Vidrić, Alaupović, Nazor, Livadić, pa Dragutin Zelinski, t. j. dr. D. Domjanić i drugi. Kršnjavi se malo ljutio, ali priznao je, da se tu radilo s oduševljenjem mladosti i s uvjerenjem, da je doista nađen ekvivalent antiki. . . . Danas, kad je od starijih jedini Oton Iveković na životu, a secesija već gotovo zaboravljena, nakon što je svoju zadaću ispunila, kad se nekadašnja čedna škola Crnčić-Csikosseva razvila do akademije, danas se može sa zadovoljstvom pogledati na onaj lijepi početak u g. 1898. Od 22. XII. 1900. do 25. I. 1901. priređuje se druga izložba u paviljonu, ali tu sudjeluje uz Slovence i Alfonza Muhe samo Crnčić sa 39 slika s mora. 1902. izlažu umjetnici — ima i novih: Tomislav Krizman i Slava Raškaj — opet spokojno u Društvu Umjetnosti. Kršnjavi je mogao 1905. s pravom napisati, da je zadovoljan, kad pomišlja na doba prvih početaka.

Pa kad je govor o umjetnosti ne može se preći preko našega kazališta. U ovoj epohi od 1880. do novoga doba proživjelo je ono cijelu skalju razvoja, pretrpilo i dobra i zla. Već je 1878. uvidjela vlada posvećmašnju trošnost stare kazališne zgrade, a na preskupi se opravak nije

1914. Stj. Tisza s banom Iv. Skerleczom, iza njih bivši ban Theodor Pejacsevich s Tiszinim tajnikom Latinovicsem ulaze u hrvatsku sabornicu. U siječnju 1914.

ni moglo ni htjelo pomišljati. 1880.-1881. vodio je kazalište kao intendant dr. Derenčin, pa je sve poduzeo, da se što prije zamijeni, potresom posve oronula zgrada novom sgradom. Kasniji intendant po imenu, zapravo vladin povjerenik Kneisel, pa iza njega do 1894. Milorad Cuculić nisu mogli zapriječiti starenja našega kazališta; opera, koja je pod upravom Zajčevom postojala od god. 1870., ukinuta je 1889., — prvi puta za Khuena, pa se tek stagionama 1891.—1893. nastavljala (Hreljanović 2, Faller 1), tako, da se je za izložbe 1891. moglo dati nekoliko opernih predstava. Za izvođenje drame bio je već tada cio niz umjetnika prvoga reda: već se Fijan dovinuo do savršenstva. Ali kako birokratizam konačno ubija sve, a pogotovo ovakov organizam kao što je teatar, moralo se počekati, dok se nađe čovjek, koji će biti daleko više no dekretom imenovani intendant. Od g. 1894. do 1898. dođe za intendanta nezaboravni dr. Stjepan pl. Miletić, iz stare zagrebačke, porijeklom grčke porodice, brižno odgojen, sam pjesnik. Započe u starom, a nastavi u novom kazalištu i za ovo četiri godine preuredi sve, stvori zapravo moderno kazalište, obnovi operu, podigne dramu i uredi sve tako, da je nakon četirigodišnjega rada ostavio kazalište takovo, da ga ni kasnije teško doba nije moglo survati u ponor. Kad je počeo radom imao je tek 26 godina, a sa 40 svršio mu život (1908.). A što je najbitnije, znao je on od svojega zanosa za pravu kazališnu umjetnost mnogo i mnogo puta prenijeti zanos i oduševljenje na publiku, koja voli oduševljeno pravu glazbu. To se pokazalo i u prošlim danima god. 1890., kad je prvi puta doprla do nas ruska muzika, kad je Dimitrije Agrenjev Slavjanski svojim ruskim pjesmama zanio svijet, tako, da do danas nitko neće zaboraviti one dane,

tko ih je doživio. Od 1898. do 1902. vodi kazalište Ivo Hreljanović, kao »upravitelj«, a posljedica je bila dakako nazadovanje, pogotovo, kad je Khuen, kojemu ovdje nije bilo ništa sveta, iz političkih razloga uništio po drugi puta operu g. 1902. Pet godina dalje vuku kola Talijina Mandrović i Fijan, da zaustave dalje propadanje, a 1909. uskrse pod Rauchom opet opera za intendanta Treščeca, da se uzdrži do dana današnjega.

Školstvo ovoga razdoblja nije zanemareno. Nastajalo je novo doba, pretvaralo se pomalo društvo s temelja, a novo doba traži nove škole. Tu se ne da ništa šablonski rješavati. To je doba, kad se javila potreba nove škole, veze realke s gimnazijom, pa se za Kršnjavoga počelo s uvadanjem novih realnih-gimnazija i stvaranjem novih takovih zavoda. Trebalo je naći i za djevojke prikladnu školu, pa je nastao — otpor je bio velik — isprva pokusa radi ženski licej. U pregledu investicija grada Zagreba od 1888.—1902. izdano je 3,060,116 kruna za vojarnje (Rudolfovu, topničku i jašionu), a za škole u Samostanskoj ulici, kod sv. Duha, u Trnju, u Horvatima i u Draškovićevoj ulici tek 634.110 kruna! Tako je to na tom svijetu bilo i — biti će. U godini 1902./1903. imao je Zagreb 23 pučke škole, od ovih 15 javnih, a od ovih bilo je 13 gradskih i 2 zemaljske. Na žalost već je u samom Zagrebu postojala i pučka škola s mađjarskim nastavnim jezikom. (Do kraja g. 1912. bilo je u zemlji preko 40 takovih škola!) Tek g. 1907. gradi se opet nova škola na Pantovčaku.

Glavna društva već su prije bila osnovana i sva su se uzdržala, a većina ih je i napredovala. Od 1880. do 1890. nastadoše neka važnija društva: Stenografsko društvo 1882., Hrvatsko farmaceutsko društvo »Aesculap« 1884., Prvo hrvatsko društvo biciklista (ti su reprezentirali uz sklizače i sokolaše u glavnom sport do g. 1903., kad se stvara Hašk (Hrvatski akademski športski klub). Opet 1903!), društvo za zaštitu životinja 1885., Hrvatsko naravoslovno društvo 1885.; pa Narodni kasino, t. j. mađjaronski kasino 1885. i Hrvatsko zemaljsko društvo za obrt i industriju. U svem je bilo tada 58 društava. G. 1903. već ima 85 društava, a novo osnovana važnija bila su: Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora od 1900., Zemaljski savez hrvatsko-slavonskih industrijalaca od 1903., Privrednik 1903., Savez hrvatskih pjevačkih društava (obnovljen) 1902., pa kratkotrajno Društvo hrvatskih umjetnika od 1901. Broj današnjih društava iznosi do 600.

Obrt i trgovina onih dana nisu se nikako mogli razviti, kako bi se moralo i moglo očekivati; to se sve tek polako dizalo iz staroga patrijarhalnoga stanja, a kod gdje kojih se grana obrta mogao upravo katastrofalan pad zamijetiti, napose kod onih, koji su se bavili obradbom drveta i metala. Istina je, da se takav nazadak pokazao u svoj Evropi, nu teško u tolikoj mjeri. O kakovom razvoju industrije u to doba i ne može se govoriti, ta sve se poradilo, da se svakoj industriji otešća egzistencija, ako se već ne uzmožne spriječiti. O tom najjasnije govore izvještaji Trgovačko-obrtničke komore, koji su sve prije no optimistički, ali na žalost istiniti. Posljedice onoga propadanja trgovine i industrije u Hrvatskoj i Slavoniji, onoga sputavanja kojekakovim tarifalnim odredbama i svakojakim šikanacijama najraznovrsnije sorte nisu ni do danas izliječene. Brojčano je dakako prema porastu pučanstva napredovao i broj obrtnika, pa i tu ne onako, kako bi se moralo očekivati. Statistike tu govore jasno, a govore i o potiskivanju obrta industrijalizacijom, a

ništa se nije radilo, da se nađe put sporazuma između obrta i industrije, da sebi ne postanu protivnici. Ne želim umarati s ispisivanjem statistika, dostajat će, da navedem za god. 1890. i 1903. nekoliko brojeva. Krčama imao je Zagreb 1890.: 165, 1903.: 282, knjigoveža: 9—24, tiskara i litografija: 12—25, knjižara: 6—13. Mislim, da ove brojke dostaju i govore u prilog Zagrebu i Zagrepčanima. G. 1890. bilježi popis 17 »tvorničara«, pa tumači, da ovamo spadaju: tvornice rakije, likera, octa, sodavode, peći, koža, duhana, parketa, cigala i plinara. To su dakle većinom one tvornice koje smo sastali u minulom vremenu, a koje se održale dijelom i do danas. U godini 1903. broje se 42 tvorničara, a među najveća poduzeća spada Zagrebačka pivovara, utemeljena g. 1892. i Tvornica papira, utemeljena iste godine, a značajno je, da je to poduzeće nastalo mađjarskim kapitalom, pa je istom u g. 1921. nacionalizovano. Istom je 10. III. 1905. stvorilo zastupstvo zaključak, da se sve učini za podupiranje industrije i obrta, pa napose, da se svakoj tvornici podade jeftino zemljište, vodu, plin i elektriku uz režijsku cijenu, tvornice se na 5—15 godina opraštaju svake gradske daće, grad će sagraditi industrijske tračnice i uz odštetu prepustiti upotrebu tvornicama, savez hrvatskih industrijalaca biti će zamoljen, da nađe ljude, voljne za takova poduzeća. Slično, dapače i više je zaključeno za obrtnike. No, kako je međutim nastala velika novčana kriza, to se tek 1907. našlo reflektanata na te polakšice.

Radničko je osiguranje bilo već tada velika skrb u svijetu, pa je kod nas stvoren Zak. čl. XIV. g. 1891. o potpomaganju obrtničkih i tvorničkih namještenika u slučaju bolesti. Na temelju toga zakona uređena je Zagrebačka okružna blagajna god. 1903., koja je počela funkcionirati 18. kolovoza 1893., kao na dan »previšnjega« rođendana kralja Franje Josipa.

Na kraju sam. Nestalo je staroga Zagreba, pa kako se to zbivalo, pokazuju ovi moji fragmentarni prikazi i priloženi izbor značajnih slika onoga vremena. Od ljudi onoga doba ima još dosta na životu, a ti će se ne samo svega toga sjećati, već će i druge uspomene na ono doba u sebi oživjeti, o kojima mi nije moguće govoriti. Ali iz onih davnijih dana nije već onda bilo mnogo živit, tek je sudbina odredila, da doživu novo doba: Josip Juraj Strossmayer i Ivan Trnski. Doživjeli su dan, kad je Franjo Josip osjetio, kad je počela tu krv teći, kad se bura nije dala nikako stišati, da mu nije uspjelo »die Völker in woltemperierter Unzufriedenheit erhalten«, da je kotao pregrijan... I tada dobije Khuen »previšnji nalog«, da se primi zadaće mađjarskoga ministra predsjednika, da dokazani talent razaranja dokumentira i u Ungariji. On se toga posla primio i nastavio podrivati Austroungariju i stvarati Jugoslaviju... A izvršno su mu pomogli »državnici« Ugarske.

Da, neriješena je zagonetka do danas, kako se Khuen tako dugo na tako odgovornom mjestu održao, pa još i dalje 1903. i u g. 1910.—1913. mogao nakon svega biti ministar predsjednik: u cijeloj hierarhiji dostojanstvenika oko Franje Josipa nema slična primjera. Da, »Knjiga je o starom Zagrebu« dovršena je, ali izreka nije svršena, ide dalje, dok točku ne stavi Gavriilo Princip. A to je trajalo dalje punih jedanaest godina. Svanut će vedriji dani, pa će opet doći dani najcrnije reakcije. Doći će Pejacsevich Theodor, da zamijeni Khuena, da pošlje propasti »narodne stranke« pođe s koalicijom, koju je stvorila era riječke i zadarske rezolucije. Pokušana

borba s Magjarima protiv Beča pretvara se opet u borbu s Magjarima, u kojoj treba obraniti materinji jezik. Prividno pobijediše tada Magjari, a Pejačevića će zamijeniti dr. Rakodczay, onda Pavel baron Rauch, koji na izborima ne dobi ma ni jednoga jedinoga mandata. Ali on će podići veleizdajničku parnicu, doći će Friedjungov proces, a sve će svršiti na sramotu Austro-Ungarije. Onda će pokušati Tomašić, de genere Mogerović, da skrši koaliciju i stvori novu magjaronsku, davno zaboravljenu stranku »narodnoga napretka« (1911. predsjednik: Pejačević, potpredsjednici: Švinderman i Avakumović), da po uzoru Khuena, kojem je bio od prvoga časa vjerna pristalica, kog je smatrao svojim »duca« i »maestrom«, skrši opoziciju. A kad je vidio, da se je prevario, ode, da ostavi mjesto — Slavku Cuvaju, jedinom banu, koji je 31. III. 1912. prihvatio službu komesara. Ali sve to ne pomože: 8. VI. 1912. prasne hitac Luke Jukića na Cuvaja, nu žrtvom pade savjetnik Hrvojić. Potom nestaje Cuvaja, a Magjar Skerlec preuzima komesarijat 21. VII. 1913., postaje banom 27. II. 1913., ostaje dalje do početka golemoga razračunavanja i dalje u ratnim godinama sve do 1917., kad je postajalo pomalo vedrije... Tada ode i on, da učini mjesto pouzdaniku koalicije Mihalovichu, ode i ostavi uspomenu, da se je za sve svoje vlasti pokazao čovjekom.

No to je već novi Zagreb. Pa kako je stari Zagreb prepatio čak i Khuena, novi je preturio u tih 11 godina šest banova! Nije se dao uništiti, dočekao je nove dane. U borbi je očeličio.

Résumé. Die vorangehende Abhandlung des Verfassers (das »Buch von Alt-Zagreb«) zeigt den Werdegang des neuen Zagreb, dessen Entwicklung seit dem Jahre 1850, als Zagreb aus vier Teilen zu einer Einheit zusammengeschweisst worden war. Es ist nur der Entwicklungsgang einer Stadt dargelegt, aber diese Stadt ist der Mittelpunkt des gesamten Kroatentums, war die Haupt- und Residenzstadt eines Königreichs, das mit Ungarn einen Teil der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie gebildet, aber ein so eigentümlich selbständiges Dasein geführt hat, dass eben die Unterdrückung dieser Selbständigkeit unter der völlig sinnwidrigen allzulangen Regierung Franz Josephs, die eine totale Negation der am Thor der Wiener Hofburg aufgestellten ehernen Inschrift: »Justitia regnorum fundamentum« bedeutete, letzten Endes die Vernichtung der veralteten, etwas allzu familiär benannten »Habsburgermonarchie« verursachte. Heute ist es ja jedermann klar, dass eben Franz Joseph mit seinen Helfershelfern, den Tizzas, Apponyis, Kossuths, Kuen, den Rauchs, das alte Reich vernichtet und die neuen Zustände geschaffen haben. Und als endlich einer eingesehen, dass der vielgeschmähte »Südslavenapostel« Bischof Strossmayer der einzige gewesen, der den Weg zur Rettung gezeigt, aber nur Hass und Verfolgung erlitten hatte, da war es zu spät: da kracht der Schuss von Sarajevo durch die ganze Welt.

Das erste Jahrzehnt nach 1848, die Zeit des Absolutismus (1850—1860) bedeutet auch für Kroatien, für Zagreb — seine Geschichte ist ja die Geschichte ganz Kroatiens — eine Zeit des lähmendsten Druckes. Und nur eines ist gewachsen: ein furchtbarer Hass gegen Oesterreich, das durch Niederdrückung alles nationalen Lebens, durch Einführung der sinnlosesten Germanisierung, (man höre nur aus dem amtlichen Schreiben Baron Härdtels die Worte: »Ausrottung oder wenigstens Schwächung aller Nationalitäten...«) nur zu gerechtfertigt war. Oesterreich hatte nie ein gutes Gedächtnis: man hat da den volkstümlichen Banus Jelačić, den Retter Franz Josephs, einfach zu Tode gequält (1859), während das ganze Volk damals überzeugt war, dass

man da auch vor dem Gift nicht zurückgeschreckt war! Es war ein trübes Dahindämmern, bis nicht der Pulverdampf der französischen Kanonen bei Solferino die Stickluft gereinigt, aber wieder patzte man lieber herum als dass man volle Arbeit getan hätte. Das Jahrzehnt 1860—1870 brachte Zagreb wol die Eisenbahn (1862), die Gasbeleuchtung, das charakteristischerweise »Südslavische Akademie« bekannte höchste wissenschaftliche Institut (1867), auf dessen Bestätigung man mehr als fünf Jahre warten musste! Damals (1864) hat man die erste Ausstellung veranstaltet, die kroatische Sprache wurde wieder zur Amtssprache, das Heer der Beamten der früheren Epoche, die zu jeder antinationalen Tätigkeit bereit waren, floh Hals über Kopf aus dem Lande, aber da kam das Jahr 1868, als auf ordinärste, betrügerische Weise unter Banus Rauch der sogenannte »Ausgleich« mit Ungarn erfolgte. Dies war eine völlige Kapitulation vor den Magyaren, jenen Magyaren, deren Führer man in der Revolutionszeit, die doch echt heldenhaft gekämpft hatten, einfach dem Galgen überliefert hatte! Und Kroatien, dessen Ban Jelačić im festen Glauben, dass er für seinen König kämpfe, in den Krieg gezogen war, wird dem Magyarentum als Sühnepreis geopfert! Der Ausgleichsakt des kroatischen Originals ist vom König eigenhändig unterschrieben, aber darüber befindet sich ein aufgeklebter Zettel! Es gibt in der ganzen Welt unter Millionen von diplomatischen Schriftstücken kein zweites Exemplar dieser Sorte!

Aber der Geist der Nation war nicht zu brechen. Wichtige Vereine, die bis zum heutigen Tage bestehen, sind damals entstanden und nach langem, langem Zögern (seit 1861) wird dann 1874 die Universität in Zagreb eröffnet. 1866 erfährt die Stadt eine bedeutende Erweiterung; in diesem Jahr ist das Fernkornsche Jelačić-Denkmal errichtet: ein Jahr später wäre dies wohl nicht mehr möglich gewesen! Man wollte damals die alten Bauwerke erhalten und übergab die Restaurierungsarbeiten dem **Wiener Dombaumeister Schmidt**, der da mit Hilfe seines Mitarbeiters Bollé die alten prachvollen Werke gründlich zugrunde gerichtet hat. Aber wie gründlich! Fast möchte man an der Echtheit der Unterschriften Schmidts auf den Plänen zweifeln! Damals erhielt Zagreb die Wasserleitung 1878, während schon zwei Jahre vorher die Neuschaffung eines Zentralfriedhofes die alten Friedhöfe überflüssig gemacht hatte. Und dann kam das gewaltige Erdbeben vom Jahr 1880, das die Stadt im Stadium der Modernisierung getroffen und schliesslich nur von Nutzen war, da es die Schäden blosgestellt hatte. Und Zagreb rafft sich da erst recht auf, in einigen Jahren ist alles repariert. Nur der ewige Hemmschuh, der Ausgleich mit Ungarn, oder besser das Nichteinhalten des Ausgleichs bringt neue, lähmende Kämpfe, die zur gewaltsame Entfernung der gesetzwidrigen Schilder 1883 geführt, worauf Wien den Banus fallen liess, um **General Ramberg** — einen edlen, gerechten Menschen zum Kommissär zu ernennen. Für Wien war ja die Verfassung, die ja solche Massnahmen ausschliesst, etwas ganz Irrelevantes, man könnte statt Verfassung auch »Was ihr wollt« sagen! Und dann kam der neue Banus Graf Khuen Héderváry, der, trotzdem er im Landtag nach einer dreisten beleidigenden Aussage mit Fusstritten beehrt worden, weiter noch 18 Jahre im Amt verblieb, ja hohe Orden erhielt. Aber mit all seinen Dragonnaden konnte er die Lebenskraft von Zagreb und Kroatien nicht vernichten, und als der von ihm geförderte Antagonismus zwischen den Kroaten und Serben aufgehört, als eine neue Zeit herangebrochen war, da verliess er das Land fast heimlich, er verliess es im helleren Brand als er es vorgefunden: Tote, Werwundete und eine Unmenge Verhafteter sprachen vom Erfolg seiner »Pazifizierungsaktion«. Bis 1903 — wol ein schicksalsschweres Jahr der Welt — war aus dem kleinen Zagreb vom Jahr 1850 mit seinen 15.000 Einwohnern eine moderne Stadt von etwa 60.000 Bewohnern geworden, die **patriarchalische Zeit** von einst war definitiv dahin! Und die zweite Ausstellung im Jahre 1891 bewies, dass Kroatien nicht zu vernichten sei. Dann baute man rasch Schulen, das neue Theater u. s. w., um dem König die glänzende Tätigkeit Khuens 1895 vorzuführen, und da — verbrannte die akademische Jugend die Fahne des treulosen

Ungarns! Und dann 1903 an demselben Tage, als in Belgrad der König und die Königin getötet worden waren, nachdem sie endlose Schande über ihr armes Land gebracht, war Khuen zum letztenmal öffentlich erschienen: ungeheure Militärmassen mussten für seine Sicherheit sorgen...!

Trotz der magyarischen Paschawirtschaft, welche fast jede Industrie unmöglich gemacht, trotz der Bedrückung — Khuen gestattete einem Franjo Rački nicht die Würde eines Akademievorstehers zu behalten, von anderen zahllosen Quälereien nicht zu reden, — trotz alledem entwickelte sich Kroatien auf allen Gebieten: Kunst und Wissenschaft, die schöne Literatur, dann speziell die Theaterkunst waren voll erblüht, und zu den alten Vereinen gesellten sich junge, neue tatenfrohe. Und die grössten Unternehmungen, welche die Patrioten der Opposition erdacht und beschlossen, mussten dann die Leute Khuens ausführen; die Kanalisierung der Stadt und die Umlagerung des Medveščakbaches, der seit Urzeiten die Stadt durchfloss und oft verpestet, war zuende geführt worden! Und dann kam die Agonie: Nach Khuen gab es bis 1914 sechs Bane, alles, was Österreich und noch mehr Ungarn und seine »Politiker« getan, musste zur Katastrophe führen. Doch diese Zeitspanne gehört nicht mehr ins Buch von Alt-Zagreb, das 1903 definitiv verschwunden war. Und verschwunden ist sogar die Erinnerung an jene einstigen »Grössen«, die das efindliche Regime unterstützten, während heller als jemals die Namen der Männer aufleuchten, die einst von Hass der Machthaber verfolgt das Volk geführt und getrötet, vor allem der des Bischofs Strossmayer und seines grossen Freundes dr. Franjo Rački.